

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ

Ю. Б. Малієнко

**МЕТОДИКА КОМПЕТЕНТІСНО
ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ
ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
У 7-МУ КЛАСІ**

методичний посібник

Київ
«КОНВІ ПРІНТ»
2018

УДК 373.5.016:94(100)](072)*7 кл.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогіки НАПН України
(протокол № 11 від 27 листопада 2017 року)*

Рецензенти:

Бакка Т. В., кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри методики навчання суспільних дисциплін та гендерної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова;

Гайдукевич Л. А., учитель-методист, учитель вищої категорії гімназії «Троещина» м. Києва;

Пузіков Д. О., кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач відділу інновацій та стратегій розвитку освіти Інституту педагогіки НАПН України.

Малієнко Ю. Б.

Методика компетентнісно орієнтованого навчання всесвітньої історії у 7-му класі : методичний посібник / Ю. Б. Малієнко. — К. : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. — 96 с.

ISBN 978-617-7724-17-8

У методичному посібнику розкрито засадничі положення методики компетентнісно орієнтованого навчання всесвітньої історії у 7 класі, висвітлено систему прийомів і методів організації компетентнісно орієнтованого навчання, необхідних для активізації пізнавальних можливостей та інтересів семикласників.

Посібник стане корисним вчителям історії загальноосвітніх навчальних закладів України, викладачам і студентам педагогічних вишів.

УДК373.5.016:94(100)](072)*7 кл.

ISBN 978-617-7724-17-8

© Інститут педагогіки НАПН України, 2018
© Малієнко Ю. Б., 2018
© КОНВІ ПРІНТ, 2018

ЗМІСТ

Вступ	4
Про посібник «Методика компетентнісно орієнтованого навчання всесвітньої історії в 7 класі»	5

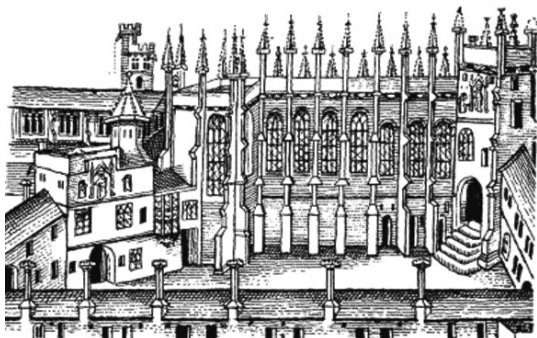
РОЗДІЛ I

Теорія компетентнісного навчання	7
--	---

РОЗДІЛ II

Формування предметної історичної компетентності та її складників у процесі навчання всесвітньої історії в 7 класі	11-57
Місце загальнокультурної компетентності у процесі навчання всесвітньої історії в 7 класі	57
Роль практичних занять у процесі формування предметної історичної компетентності	67
Висновки	74
Додаток 1	75
Додаток 2	77
Використані джерела	88

ВСТУП

Новий коледж, Оксфорд, XIV ст.

*Завдяки історичній пам'яті
людина стає особистістю,
народ — нацією,
країна — державою.*

М. Грушевський

Початок XXI ст. характеризується пошуками гармонійного розвитку освіти, що відбувається в умовах постійної трансформації та технологізації суспільства.

Одним з найважливіших напрямів оновлення змісту освіти, що виокремився протягом останніх десятиліть, є запровадження компетентнісного підходу. Відтоді, як на симпозиумі Ради Європи в Берні у 1996 р. було поставлене питання про визначення ключових компетентностей, провідні країни Європи і світу, міжнародна освітня спільнота активно дискутують як з питань змісту нової парадигми, так і створення ефективних механізмів її реалізації. Так, учасники двадцять п'ятої сесії Постійної конференції міністрів освіти Ради Європи, що відбулася в Брюсселі 11–12 квітня 2016 р., визнали нові рамки компетентностей для демократичної культури, розроблені Радою Європи, і закликали підвищити ефективність виховання демократичної громадянськості і освіти в області прав людини на всіх рівнях освіти і загальної підготовки [69].

Курс всесвітньої історії у 7 класу має чималий компетентнісний потенціал. Зміст охоплює період Середніх віків (V–XV ст.), є логічним продовженням історії Стародавнього світу, новим етапом розвитку ключових та предметних компетентностей учнів згідно з їх віковими можливостями.

Сучасні підходи до навчання всесвітньої історії у 7 кл. доводять необхідність зосередження основної уваги учнів на людиноцентристських аспектах, повсякденній історії. Тому ми визначили ті головні факти періоду V–XV століть, які мають бути у центрі уваги семикласників у процесі вивчення всесвітньої історії:

- ▶ Велике переселення народів, інші міграційні процеси періоду, їх вплив на формування етнічної, мовної карти Європи;
- ▶ еволюція людини і суспільства; формування специфіки феодальних відносин, поява станів, різних соціальних груп епохи, відповідного способу життя; зародження системи прав та обов'язків; боротьба

окремих верств населення за свої права; становлення західноєвропейського парламентаризму, значення цього явища для подальшого розвитку демократичних процесів в Європі;

- ▶ геополітика Середньовіччя — вплив навколишнього середовища, на економічне, політичне, культурне життя суспільства у V–XV ст.;
- ▶ динаміка економічного розвитку Середньовіччя; розвиток матеріального світу середньовічних цивілізацій: техніки, будівництва, житла, хатнього начиння тощо;
- ▶ війни як спосіб розв’язання суперечливих питань Середньовіччя;
- ▶ розвиток релігії і культури; досягнення духовного світу епохи, світогляду людей, посилення ролі католицької церкви — об’єднуючої сили західноєвропейського Середньовіччя і православ’я — об’єднуючої сили народів, держав Південно-Східної Європи; зародження і розвиток нової світової релігії — ісламу; розвиток буддизму;
- ▶ діяльність видатних постатей епохи, чиї досягнення в різних сферах людського життя мали велике значення для подальшого розвитку європейської і світової цивілізації, а також життя пересічної людини в зазначений період, проблеми повсякденності;
- ▶ взаємовплив і взаємозалежність народів у Середні віки, початок формування єдиної Європи.

Історичне дослідження учнями епохи Середньовіччя відіграє важливу роль в освітній траєкторії семикласників, оскільки дає їм змогу прослідкувати становлення сучасної цивілізації практично в усіх її проявах: культурному, політичному, економічному.

Історія Середніх віків — це історія зародження сучасної Європи, тому саме цей предмет починає формувати ідею європейської єдності

ПРО ПОСІБНИК «МЕТОДИКА КОМПЕТЕНТНІСНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В 7 КЛАСІ»

Всесвітня історія (період — Середні віки) є одним з найскладніших історичних курсів у школі. Мабуть, кожен вчитель стикався з його феноменом: цей період всесвітньої історії залишається в пам’яті дитини лише окремими епізодами. Здавалося б, формальні складники — аналогічні іншим курсам всесвітньої історії (звичайна кількість годин для паралельного вивчення вітчизняної і світової історії; ілюстровані підручники; наявність карт і атласів; інтерес до епохи, що останнім часом «розкручується» художньою літературою та кіно-відео-мультимедійною продукцією) — а результат мінімальний! Причин цієї метаморфози багато:

- ▶ зміст курсу історії Середніх віків складний, оскільки у полі зору учнів попадає багато країн та важливі процеси становлення сучасної цивілізації;
- ▶ процеси становлення феодалізму, сучасних представницьких інститутів досить складні для розуміння 12–13-річними учнями, проте без усвідомлення їх важко зрозуміти сутність епохи Середніх віків;
- ▶ специфіка курсу така, що створити програму і відповідні підручники, які б оптимально розкривали у хронологічній послідовності події Європи та Азії, паралельно висвітлювали процеси всесвітньої і вітчизняної історії дуже важко, тому існуючі підручники грішать і «гіпертрофією теоретичного знання» (М. Донської), і десинхронізацією тем.

Саме ці та деякі інші фактори ускладнюють засвоєння учнями історії Середніх віків і спонукають вчителів, методистів та науковців шукати ефективні шляхи набуття семикласниками відповідних компетентностей.

Вступні зауваження

- ▶ У нашому посібнику будемо послуговуватися як програмовим поняттям — всесвітня історія, так і змістовим — історія Середніх віків.
- ▶ Процес формування усіх компонентів предметної історичної компетентності знаходиться на етапі науково-методичного становлення, до якого Ви можете долучитися на будь-якому етапі.
- ▶ Наведені документи, схеми та інші матеріали використовуються вчителем відповідно до потреб уроку і можливостей класу. Сучасні технології дають змогу вчителю вивести будь-який матеріал на екран, зрештою їх можна опрацювати усно. Усе залежить від Вас!

GAUDEAMUS (ВЕСЕЛИМОСЯ!)

(Уривок)

Хай живуть нам виші всі,
Вся наша еліта:
Професори і доценти,
Аспіранти і студенти, —
«Многая їм літа!»
Хай живе республіка
І той, хто керує;
Хай живе наша спільнота
І благодійників щедрота,
Що про всіх нас дбає.
Всякий смуток геть від нас,
Песимізму досить;
Всякий біс нехай сконає,
Що студентам не сприяє,
На глум їх підносить.

РОЗДІЛ I

ТЕОРІЯ КОМПЕТЕНТНІСНОГО НАВЧАННЯ

Компетентнісний підхід — це місток, який поєднує школу з реальним світом і тими потребами, які стоять перед людиною життя.

«Нова українська школа»

У другій половині ХХ ст. відбувається зміна парадигми освіти, зумовлена поступовим переходом людства до інформаційного суспільства. У зв'язку з цим починається переорієнтація освітнього процесу на формування в учнів якостей, необхідних для постійного засвоєння нової інформації та творчої діяльності. Саме через це компетентність як здатність до здійснення реальних дій, потенційна готовність розв'язувати проблемні завдання стала центральною категорією освітньої модернізації кінця ХХ — початку ХХІ ст. [49].

Компетентнісна парадигма — це і освітня стратегія держави, що відкриває перед школою якісно нові перспективи, і показник суб'єктного зростання учнів

Звертаємо Вашу увагу на короткий огляд літератури, який Ви зможете використовувати за необхідності поглибити свої знання з компетентнісного навчання.

Першим у незалежній Україні системним викладом теорії і методики навчання історії в загальноосвітній школі став посібник О. Пометун, Г. Фреймана «Методика навчання історії в школі». Розроблений у контексті європейських освітніх стандартів, посібник висвітлює методи і технології навчання історії, розкриває основи інтерактивного навчання. В ньому знайшли своє відображення зміни у трактуванні висхідних методичних категорій у зв'язку з поступовою зміною освітньої парадигми, що відбувається у ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень свідчить про активний поступ української освіти у сфері компетентнісного навчання.

Загальні тенденції запровадження компетентнісного навчання висвітлені у ґрунтовних дослідженнях К. Баханова, Н. Бібік, О. Локшиної, О. Овчарук, О. Пометун, О. Савченко, О. Топузова, С. Трубачевої. Принагідно зазначимо, що важливим орієнтиром для подальшого розвитку науково-методичної літератури стала колективна праця «Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи», створена вченими НАПН України [43].

Увесь спектр теоретико-методичних засад змісту та організації шкільної історичної освіти на основі компетентнісного підходу розглядається у працях К. Баханова, О. Пометун.

Розуміння компетентності як сукупності взаємопов'язаних якостей особистості: знань, умінь, навичок і способів діяльності у процесі навчання історії аналізується в працях В. Власова, О. Галегової, Н. Гупана, Т. Мацейків, І. Мороз, П. Мороза, А. Старєвої, О. Фідри тощо.

Процес формування компонентів предметної історичної компетентності знаходиться на етапі науково-методичного становлення. Хронологічні питання компетентнісного уроку історії розглядаються В. Власовим, Д. Десятовим, Ю. Комаровим, Т. Малецькою. Проблеми формування просторової компетентності в системі досліджуються В. Власовим. Становлення інформаційної компетентності тісно пов'язане з дослідницькими підходами у навчанні історії, які розробляються І. Мороз, П. Морозом. Формування логічної компетентності спирається на філософсько-психологічні дослідження про пам'ять, здійснені С. Максименком. Аксіологічні проблеми навчання ґрунтовно студіюються О. Удодом, проблемам ціннісного пізнання в навчальній діяльності присвячено праці Л. Ломако. У контексті аксіологічного навчання і виховання цікавими є дослідження Р. Арцишевського, Т. Бакки, І. Беха, Р. Пастушенка В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, Л. Хоружої.

Моніторинг освітніх досягнень знаходиться в центрі уваги В. Власова, О. Мокрогоуза. Ігри як важлива форма навчання історії розглядаються О. Барнінець, В. Машікою, Т. Малецькою.

Проведений аналіз засвідчив, що всі варіанти дефініювання компетентностей зосереджені навколо інтеграції теоретичних знань, практичних умінь і певного набору особистісних якостей дитини.

Як динамічний показник діяльності школярів компетентність, з одного боку, характеризує загальні вимоги до учнів, з іншого — звужується відповідно до показників кожного курсу, вікових особливостей дитини.

Багатоаспектність поняття компетентність

Загальноприйнятого визначення поняття компетентності не існує ані в європейській традиції, ані у вітчизняній. І це зрозуміло. Компетентність,

як освітній феномен, і не може тлумачитись однозначно. Тому питання компетентності є дискусійними і відкритими навіть на рівні термінології.

До 90-х рр. ХХ ст., роботи над питанням компетентності були поодинокі та мали розрізнений характер. Переломним став 1996 р., коли ЮНЕСКО окреслило коло компетенцій, що мають розглядатися як бажаний результат освіти. У доповіді міжнародній комісії з освіти Жак Делор сформулював чотири основні постулати, на яких має ґрунтуватися сучасна освіта: навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити разом, навчитися жити. [52, с. 18]

За влучним висловом О. Локшиної, проголошення ЄС у 2006 р. ключових компетентностей необхідними характеристиками громадян суспільства знань стало заключним акордом у тривалому пошуку державами-членами та усією міжнародною спільнотою сенсу компетентностей і їх місці в освіті [51, с. 130]. Отже, у трактуванні Ради Європи, **компетентність** — це загальна здатність, що базується на знаннях, досвіді, цінностях, яку індивід набув у процесі навчання. Компетентності не можуть бути зведені до фактичних знань — «бути компетентним не є у всіх випадках синонімом бути вихованим або освіченим» [51, с. 4].

«Компетентнісний» шлях української педагогіки також пройшов кілька етапів: від розуміння нової європейської освітньої парадигми на межі ХХ—ХХІ ст. — до запровадження компетентнісної теорії у сучасну практику навчання окремих предметів.

На думку О. Пометун, під компетентністю людини розуміють спеціально структуровані (організовані) набори знань, умінь, навичок і ставлень, що їх набувають у процесі навчання. Вони дозволяють людині визначати, тобто ідентифікувати і розв'язувати, незалежно від контексту (від ситуації) проблеми, характерні для певної сфери діяльності. За Бахановим, компетентність — заснований на знаннях, інтелектуально й особистісно обумовлений досвід соціально-професійної діяльності людини [10, с. 11]. Автори концепції «Нова українська школа» (2016) під компетентністю розуміють поєднання знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, особистих якостей, що визначає здатність особи успішно провадити діяльність у нових непередбачуваних умовах [68].

Компетентності як системні характеристики об'єднують усі шкільні предмети. На відміну від комплексу «знання, уміння, навички», який вимагав дії за певною аналогією, компетентність передбачає більш широкий досвід самостійної діяльності, має інтегрований характер, об'єднує знання, уміння, ставлення, що стосуються різних сфер діяльності учнів.

Компетентність — сукупність інтегрованих знань, умінь і досвіду, а також особистісних якостей учнів, що дозволяють їм ефективно здійснювати навчання.

У комплексі з компетентністю розглядаємо **компетентнісний підхід**. На думку О. Топузова, це один з провідних сучасних освітніх підходів, інструмент оновлення, оптимізації змісту освіти, наближення його до практичних потреб людини й суспільства [95, с. 36].

Компетентнісний підхід було покладено в основу прийнятих у 2012 році нових програм з історії для 5–9 класів (авторський колектив на чолі з О. Пометун). Від попередніх програм їх відрізняло розвантаження навчального матеріалу, компетентнісно орієнтована права частина та введення нового типу уроків — практичних занять [36, с. 7]. Вже у 2016–2017 рр. відбулося оновлення цих програм, здійснене з метою їх модернізації (робоча група на чолі з М. Мудрим). У цій програмі очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності викладені через знання, розуміння й уміння, які відповідають знаннєвому, смисловою й діяльнісному компонентам [37].

Особливості мотиваційно-ставленнєвої сфери

Якщо питання розвитку когнітивної та дослідницької сфери діяльності учнів вже мають певну українську освітню традицію, наукове підґрунтя, то емоційно-мотиваційна, ставленнєва сфера семикласників ще тільки починає досліджуватися. Відомо, що у підлітковому віці різко зростає потреба в активному, самостійному творчому пізнанні. Попри такі прагнення, у багатьох підлітків відсутні конкретні уявлення про те, як реалізувати себе у процесі пізнання. Саме тому вони потребують активної допомоги вчителя. Справедливо стверджується, що у творчості два головних вороги: по-перше, страх, і, по-друге, психологічна інерція (ригідність думки) [102, с. 203]. Педагог повинен сприяти тому, щоб креативні потреби семикласників задовольнялися у процесі набуття нових практичних умінь шляхом розширення світогляду дитини, формування його оцінних позицій.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ ІСТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В 7 КЛАСІ

II.1 ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ¹

Вивчаючи історію людства, вчитель неодмінно повинен прагнути не тільки до фактичного накопичення знань. Учитель має відпрацювати навички роботи з історичним матеріалом для розуміння принципів історичного розвитку

С. Аваліані

Поняття *компетентність* — універсальне, спільне для всіх навчальних предметів. Історична освіта наповнює його своїм змістом і конкретизує, виходячи з вимог різних шкільних курсів.

Предметну історичну компетентність у цьому розділі розглядатимемо у двох площинах:

- ▶ універсальний показник діяльності учнів, який формується відповідно до вимог історичної освіти, і має загальні з іншими предметами складники: мотиваційний, когнітивний, діяльнісний, рефлексивний;
- ▶ предметний показник, для якого характерні:
  - компонент, властивий лише історії: хронологічна компетентність;
  - компоненти, що містять пріоритетний історичний контекст у змісті аксіологічної, інформаційної, логічної, просторової компетентностей.

Обидві площини перетинаються в процесі вивчення дитиною історії, слугують як основним вектором освітнього процесу, так показником її кінцевого результату.

Структура предметної компетентності відповідно до курсу *всесвітня історія, 7 клас*

Комплексним показником рівня історичної освіти є **історична компетентність** учнів, тобто здатність пізнавати минуле, заснована на знаннях, ціннісних орієнтирах і досвіді, набутих у процесі навчання. В освітній практиці ще немає усталеного підходу до визначення елементів історичної компетентності: їх рівноправно називають або складниками, або навіть компетентнос-

1) У цій частині посібника розглядаємо лише загальні аспекти формування предметної історичної компетентності. Далі вони конкретизуватимуться як у теоретичному, так і практичному аспектах.

тями. Ми також послуговуватимемося обома словами. До **елементів історичної компетентності** належать:

Хронологічна компетентність — уміння орієнтуватися в історичному часі V—XV ст., встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, розглядати суспільні явища епохи Середніх віків, виявляти зміни і тяглість життя суспільства.

Просторова компетентність — уміння орієнтуватися в історико-географічному просторі Середньовіччя та знаходити взаємозалежності в розвитку суспільства, господарства, культури і природного довкілля.

Інформаційна компетентність — уміння працювати з джерелами історичної інформації про історію Середніх віків, інтерпретувати зміст середньовічних джерел, визначати їх надійність, виявляти і критично аналізувати розбіжності в позиціях авторів джерел.

Логічна компетентність — уміння визначати і застосовувати теоретичні поняття для аналізу й пояснення історичних подій та явищ Середніх віків, ставити запитання та шукати відповіді, розуміти множинність трактувань Середньовіччя та зіставляти різні його інтерпретації.

Аксіологічна компетентність — уміння формулювати оцінку історичних подій та історичних постатей, суголосну до цінностей та уявлень епохи Середніх віків, осмислювати зв'язки між історією V—XV ст. і сучасним життям.

Спираючись на зазначені дефініції, визначимо поняття компетентісно орієнтованого навчання історії Середніх віків.

Компетентісно орієнтоване навчання історії Середніх віків — сукупність дій учителя, спрямованих на формування в учнів знань, умінь, цінностей і ставлень, що дають змогу особистості ефективно й творчо пізнавати період V—XV ст. *всесвітньої історії*, активно застосовувати уміння у нових навчальних ситуаціях, успішно діяти в інтелектуальному, міжособистісному середовищі.

Предметна історична компетентність формується в рамках відповідних навчальних предметів і має конкретну структуру взаємопов'язаних компонентів.

Структура предметної історичної компетентності

- ▶ *мотивація навчальної діяльності* — взаємопов'язана діяльність учителя та учнів, спрямована на активне сприйняття школярами процесу пізнання: учитель спонукає до навчання — дитина усвідомлює його необхідність;
- ▶ *історичні знання*, які знаходять своє відображення у: *фактах* — найпростіших одиницях знань, що фіксують конкретну подію або будь-який її прояв; *уявленнях* — чуттєвих образах або елементарних знаннях про предмет і явища; *поняттях* — відображеннях історичних подій, явищ, процесів в їх найістотніших зв'язках; *судженнях-утвердженнях* або *запереченнях* наявності у предметах і явищах тих чи інших ознак, властивостей [10, с. 32];
- ▶ *навчально-пізнавальні уміння*: аналізувати, узагальнювати, порівнювати, класифікувати тощо;

- ▶ *досвід використання набутих умінь* у нових навчальних і життєвих ситуаціях;
- ▶ *емоційно-оцінні судження*, ціннісні орієнтири, сформовані внаслідок опанування семикласниками історичного матеріалу;
- ▶ *рефлексія* щодо власних навчальних результатів.

Узагальнений алгоритм формування предметної історичної компетентності

1-й етап — мотивація навчальної діяльності;

2-й етап — актуалізація особистісного досвіду учнів, необхідного для формування предметних історичних компетентностей;

3-й етап — визначення і формування предметних історичних компетентностей;

4-й етап — аналіз, асоціації, аналогії;

5-й етап — закріплення, застосування компонентів предметної історичної компетентності, сформованих в курсі історії Середніх віків.

6-й етап — рефлексія.

Характеризуючи сутнісні ознаки компетентності учнів, варто пам'ятати, що вони постійно змінюються (із зміною світу, із зміною вимог до «успішного дорослого»); мають діяльнісний характер узагальнених умінь у поєднанні з предметними вміннями і знаннями в конкретних галузях (ситуаціях); виявляються в умінні здійснювати вибір, виходячи з адекватної оцінки себе в конкретній ситуації; пов'язані з мотивацією на неперервну самоосвітню діяльність [25].

Зупинимося на змісті кожного із складників компетентності відповідно до вимог курсу *всесвітня історія, 7 клас*.

Мотивації — комплекс індивідуальних елементів, необхідних для засвоєння навчальних матеріалів з історії. Набуття життєвого досвіду здійснюється тільки через власну діяльність учня. Мотивація діяльності є результатом впливу численних чинників, але обов'язково особистісно детермінованих [89].

Фактори впливу на мотивацію учнів у процесі навчання історії

Внутрішні фактори впливу	Зовнішні фактори впливу
<ul style="list-style-type: none"> — особиста зацікавленість дитини навчальним предметом, кінцевим результатом навчання; — складність засвоєння предмета, внутрішні ресурси, які витрачаються дитиною на здобуття знань з історії Середніх віків; — особисте ставлення до педагога 	<ul style="list-style-type: none"> — ставлення друзів і сім'ї до результатів навчання дитини; — суспільне визнання класним колективом актуальності навчальних успіхів; — професійна компетентність педагога

Формування уявлень і понять

Засвоєння учнями 7 класу історичного матеріалу, яке відбувається в залежності від наповнення його конкретними подіями і явищами, має свої особливості. У школярів 11–13 років превалює конкретно-образне мислення, тому формування провідних понять курсу, засвоєння комплексу знань повинно спиратися на яскраві образні уявлення про відповідну історичну епоху. Сформовані на емпіричному рівні образи стають уявленнями.

Уявлення — збережений і відтворюваний у свідомості чуттєво-наочний образ раніше сприйнятих предметів чи явищ дійсності [26, с. 343]. Мовлення, мислення, попередній суб'єктний досвід дитини відіграють важливу роль у формуванні уявлень, в основі яких лежить синтез чуттєвих і раціональних аспектів людського пізнання [100, с. 543].

Уявлення про Середньовіччя — важлива складова учнівських компетентностей, яка дає змогу семикласникам дітям орієнтуватися у складних подіях цього періоду, розуміти місце і значення даної епохи у світовому історичному просторі. Найбільш стійкі уявлення про цей період залишаються з людиною протягом усього життя. Г. Годер писав: «Без образної реконструкції минулого історичні закономірності залишаться для учнів голою абстракцією. Важливість і необхідність створення на уроках яскравих історичних уявлень обумовлені і віковими особливостями інтелектуальної діяльності учнів середніх класів» [24, с. 9].

Відповідно до змісту історичного матеріалу і характеру усвідомлення його учнями існує наступна класифікація уявлень: 1) кількісні, 2) локальні (просторові), 3) хронологічні (часові), 4) образні, 5) логічні (за О. Пометун) [77, с.64].

1. *Кількісні уявлення* — конкретизація навчального матеріалу, що розкриває кількісний бік історичного процесу, наприклад, про те, що у X–XI ст. кожен третій-четвертий рік був неврожайним, про наслідки «чорної смерті» для населення Європи, про шлюбний вік і тривалість життя.

2. *Локальні (просторові) уявлення* — географічні образи історії, деталізовані відображення природних умов, що базуються на картографічних уміннях дитини і самі формують їх, наприклад: про Середні віки на історичній карті Європи, про зміни у кліматі та їх вплив на життя людини, про міграції, про держави, що виникли у цей період і існують дотепер та інші.

3. *Часові уявлення* — послідовність, тривалість, синхронність подій, явищ, процесів, усвідомлення дітьми відповідного часового простору, у якому відбуваються події, зокрема, про тисячоліття Середніх віків, про тривалість війн і робочого дня ремісників, про вимірювання часу жителями середньовічних міст і сіл та їхнє ставлення до нього [87, с. 11].

4. *Образні уявлення* — відображення у свідомості учнів переважно зовнішніх ознак та властивостей людей, подій, явищ, предметів, зокрема: уявлення про зовнішній вигляд історичної постаті і пересічної людини; про забудову міст, предмети повсякденного вжитку, зброю і прикраси епохи та інші.

5. *Логічні уявлення* — усвідомлення учнями причин і наслідків історичних подій, процесів, явищ, залежність людини від природи тощо.

Формування понять в курсі історії Середніх віків

Здобуття учнями знань неможливе без розвитку загального та історичного мислення — важливих факторів навчання дитини, без засвоєння учнями системи історичних понять різного ступеню узагальнення, зв'язків, тенденцій розвитку людства у V—XV ст. — усіх складових історичної теорії.

Поняття — це форма людського мислення, за допомогою якої пізнаються загальні, суттєві ознаки предметів, явищ, об'єктивної дійсності; поняття — це форма (спосіб) узагальнення предметів і явищ [72, с. 63]. В. Паламарчук, надаючи поняттям найбільш важливу роль у шкільній освіті, так визначає їх сутність: «Поняття має зміст і обсяг: зміст — це сукупність властивостей і відносин реальних речей, а обсяг — множина (клас) предметів, кожен з яких має ознаки даного поняття» [73, с. 78]. Л. Виготський, вивчаючи закономірності розумового розвитку дитини, дійшов висновку, що власно поняття з'являються тільки у підлітковому віці, приблизно з 11–12 років, тобто у 6–7 класах. З формуванням понять вчений пов'язував корінну перебудову всієї інтелектуальної діяльності підлітків, а також суттєві зміни змісту їх пізнання в цілому [102, с. 324].

Формування когнітивного досвіду семикласників неможливе без створення власного понятійного апарату дитини.

Труднощі у засвоєнні понять

Складним для семикласників є засвоєння таких універсальних понять, як: держава, культура, церква, господарство. Складність обумовлюється стійкими суб'єктивними уявленнями про них школярів.

Слово «держава» асоціюється в учнів 7 класу, насамперед, з поняттями «територія», «країна». Щоб воно стало історичним, його потрібно наповнити більш конкретними поняттями: військо, закони, державний апарат, суд тощо.

Аналогом «культури» для більшості семикласників є словосполучення правильна поведінка. Формуючи поняття «культура» на уроках історії Середніх віків, вчитель деталізує його введенням таких дефініцій, як мистецтво, мораль, матеріальна культура, література тощо, пропонує добрати антоніми — поняття «варварство, вандалізм».

Розширюючи традиційне уявлення учнів 7 класу про церкву — храм, вчитель поступово вводить дотичні поняття: монастир, церковна ієрархія, єпархія, інквізиція, ересь та інші. Таким чином, універсальні поняття, не тільки стають засобом пізнання нових фактів і окремих понять, але й самі збагачуються новим змістом і краще усвідомлюються учнями.

Складовими історичної теорії, крім понять, є **зв'язки та тенденції розвитку** суспільства. Розкрити зміст історичних зв'язків та тенденцій розвитку означає встановити внутрішні, суттєві зв'язки між подіями, явищами і процесами, що періодично повторюються та окреслюють певні напрями історичного розвитку. На кожному уроці учні стикаються з суттєвими історичними причинно-наслідковими, хронологічними та геополітичними зв'язками.

Причинно-наслідкові зв'язки охоплюють різні сфери середньовічного суспільства. В питаннях про динаміку економічного розвитку — це зв'язки між

використанням нової техніки і зростанням аграрного та ремісничого виробництва, появою цехів і розвитком торгівлі.

У сфері суспільно-політичних відносин основними є причинно-наслідкові зв'язки між міграційними процесами і утворенням держав, особливостями середньовічного суспільства і роздробленістю та подальшою централізацією держав.

У духовній сфері причинно-наслідкові зв'язки прослідковуються між потребами середньовічного суспільства, способом життя людини і особливостями розвитку церковної та світської культури епохи у всіх її проявах (освіта, література, образотворче, музичне мистецтво тощо).

Геополітичні зв'язки поєднують природні, географічні чинники з суспільними, політичними факторами, визначають вплив навколишнього середовища на спосіб життя людей відповідного регіону. Завдання вчителя досягти розуміння учнями обумовленості історичних подій, явищ, процесів їх географічним положенням. В основі геополітичних зв'язків лежать стійкі просторові уявлення семикласників, над формуванням яких має вестися робота протягом усіх років навчання історії у школі.

Важливу роль відіграють **хронологічні зв'язки**, що встановлюють тривалість, послідовність, синхронність подій, явищ, процесів. У процесі вивчення історії учні переконуються у незворотності часу, наповнюють «історичний час» відповідними хронологічними, геополітичними, культурними, особистісними поняттями.

Історичні зв'язки — взаємозалежність між подіями і явищами. Щоб встановити історичні зв'язки, учням потрібно мати чітке уявлення про кожну частину каузального ланцюгу, бачити залежність між ними та вміти об'єднати їх у причинно-наслідковий ланцюг подій.

Пізнання історичних зв'язків спирається на:

- 1) стійкі просторові і часові уявлення;
- 2) знання учнів про розвиток конкретних історичних подій та явищ;
- 3) вміння учнями встановлювати послідовність між історичними фактами, знаходити причинні фактори і наслідкові;
- 4) розуміння того, що причини суспільних змін завжди знаходяться серед фактів, які їм передували;
- 5) усвідомлення того, що причинно-наслідкові, хронологічні, геополітичні зв'язки завжди знаходяться у тісному взаємозв'язку.

Одними з найважливіших елементів теоретичної частини змісту історичної освіти є **тенденції суспільного розвитку**. Головні тенденції визначають напрямки розвитку Середньовіччя на різних його етапах, вплив і значення цього періоду для наступних історичних епох. Історичні тенденції засвоюються учнями поступово при вивченні аналогічних явищ в кількох країнах, зокрема, процес формування, роздробленості, централізації держав Середньовіччя, становлення і розпад середньовічних імперій, формування феодалних відносин, всеосяжний вплив церков на життя середньовічних

людей, основні напрямки економічного розвитку та інші. На уроках всесвітньої історії учні досліджують такі найважливіші тенденції, як:

- ▶ державотворчі процеси в Європі після Великого переселення народів; закономірність періоду феодальної роздробленості; різні шляхи європейських держав: Англія, Франція — від роздробленості — до об'єднання, Німецькі — від об'єднання — до роздробленості; історична доля імперій;
- ▶ процес формування феодальної цивілізації; станового суспільства;
- ▶ війни, зокрема громадянські, як мету та спосіб вирішення суперечливих питань;
- ▶ еволюція європейської культури від варварства до Відродження, взаємозв'язок та взаємозалежність між римським та варварським, європейським та арабським світом.

Дослідження учнями епохи Середньовіччя передбачає вивчення таких тем, як «Загибель Західної Римської імперії», «Утворення Франкської держави», «Утворення Арабського халіфату». Ці теми дають змогу показати семикласникам закономірності і тенденції розвитку зазначених держав. Крім того, аналогічні процеси, що відбувалися у Київській державі і вивчаються на уроках історії України, дозволяють розкривати вітчизняну історію у загальносвітовому контексті, здійснювати міжкурсові зв'язки.

Обговорюючи з учнями долю середньовічних імперій, підкресліть що їх розпад є явищем суперечливим, якому притаманні як позитивні сторони: формування нових держав, розвиток місцевих культур тощо, так і негативні: занепад, криза краї та ін. Схематично історичну долю імперій в епоху Середніх віків можна зобразити наведеним малюнком

Формування навчально-пізнавальних умінь

Уміння — заснована на знаннях і навичках готовність людини успішно виконувати певну діяльність. Уміння являють собою свідомо контрольовані частини діяльності, щонайменше в головних проміжних пунктах і кінцевій меті [71].

Труднощі у застосуванні учнями умінь

Найбільші труднощі у застосуванні учнями умінь пов'язані з нерозумінням дітьми принципів застосування того чи іншого прийому навчання. Семи-

класники в силу вікових особливостей (перевага наочно-образного мислення над словесно-образним) часто не розуміють зміст понять «синтез» і «аналіз», «порівняння» та інших, водночас, вони відтворюють загальну характеристику історичних об'єктів, не виділяючи їх основні риси, спільні і відмінні сторони. Таким чином, школярі активно використовують вже набуту репродукцію і не включаються у процес перетворення історичного матеріалу.

Подолати ці проблеми можна тільки послідовним і конкретним поясненням і демонстрацією структурних компонентів аналізу, синтезу, порівняння, інших дослідницьких операцій. Проте розуміння, усвідомлення навчальних прийомів приходить лише у процесі самостійних дій кожного учня, в динаміці ліній ускладнення: від засвоєння окремих дій до оволодіння способом діяльності в цілому. Тому різні типи завдань на розвиток навчальних умінь повинні бути заплановані вчителем на кожному уроці.

Відомо, скільки б вчителі не вдосконалювали способи передачі інформації, аж до повного її аналізу, це ще не забезпечує адекватного усвідомлення учнями сутності історичних явищ. В іншому випадку поверховий аналіз не дасть змогу учням здійснити синтез вивченого матеріалу, оскільки правильність узагальнень залежить, перш за все, від повноти аналізу. На жаль, учні і вчителі часто обмежуються констатацією зовнішніх проявів факту, що не сприяє формуванню не тільки глибоких знань, а й навіть уявлень.

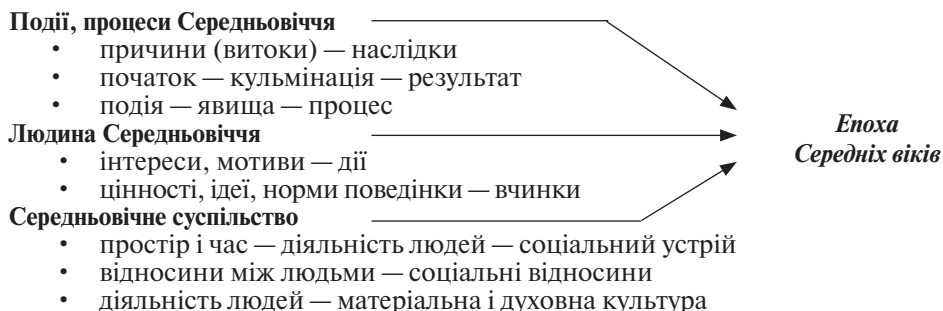
Становленню понятійно-термінологічного апарату, навчально-пізнавальних умінь та аксіологічних суджень сприятиме вирішення учнями завдань різного типу, які розділені на три групи: репродуктивні, перетворювальні, творчі.

Репродуктивні — завдання на відтворення понять та визначення терміну, подані у поясненні вчителя, у підручнику, словнику тощо.

Перетворювальні — завдання на розуміння і виокремлення суттєвих ознак понять, які засвоюються на уроці, в темі, курсі в цілому, зокрема, завдання на класифікацію понять, виокремлення головного і другорядного тощо.

Творчі — завдання на складання логічних ланцюгів, визначення синонімів та антонімів, творчий опис понять, завдання на підключення предметного досвіду дітей.

Узагальнене уявлення про взаємозв'язок і взаємозалежність різних сфер середньовічного суспільного життя може дати схема, для складання якої ми використали напрацювання Л. Алексашкіної [1, с. 37].

Реалізація освітньої ідеології «від результату» вимагає визначення критеріїв — показників сформованості основних елементів теоретичних аспектів змісту освіти. Нами визначені **критерії сформованості** в учнів понять, навчальних умінь, аксіологічних суджень семикласників про розвиток людства у V—XV ст.:

- ▶ мотивація, зацікавленість семикласників у набутті нових знань, умінь, аксіологічних суджень, бажання проявляти навчальну ініціативу в їх здобутті;
- ▶ поступове ускладнення усіх складників історичної компетентності, набуття більш широкого пізнавального досвіду;
- ▶ здатність учнів усвідомлено підходити до вивчення історичних понять, зв'язків, тенденцій, здійснення умінь, формулювання аксіологічних суджень; розуміти їх необхідність, розвивальний, довгостроковий характер; перетворювати їх у постійний інструмент діяльності;
- ▶ поглиблення понять, зв'язків, тенденцій збільшення суттєвих ознак, які виділяють семикласники при характеристиці історичних об'єктів;
- ▶ застосування учнями теорії, умінь, емоційно-оцінних суджень в нових умовах: в роботі з принципово новим змістом, або джерелом знань, на інших уроках;
- ▶ головним критерієм сформованості знань, умінь, емоційно-оцінних суджень стає набуття семикласниками власного інтелектуального досвіду пізнання історичного матеріалу.

Рефлексивна частина — невід'ємна складова уроку. У контексті компетентнісного навчання результати діяльності учнів можуть обговорюватися за допомогою наступних питань:

- ✓ Оцініть свою діяльність на уроці.
- ✓ Скільки і які види історичних джерел вдалося дослідити?
- ✓ Яка інформація зацікавила найбільше?
- ✓ Чи достатньо ви отримали інформації, щоб зрозуміти тему уроку? Якщо ні, подумайте, яких даних не вистачило, де взяти необхідну інформацію.

Загальні методичні положення конкретизуватимуться у наступних параграфах посібника.

ФОРМУВАННЯ ХРОНОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Без знання хронології не може бути розуміння історії

В. Власов

Знайомство з хронологією є одним із перших кроків вивчення історії, адже історія неможлива поза часом: лише встановивши час подій та їх послідовність, історики здатні не тільки з'ясувати зв'язок із попередніми та наступними подіями, визначити причини і наслідки, виявити закономірності, а й відтворити істинний перебіг події, реконструювати минуле [17, с. 3].

Хронологічна компетентність — унікальний, власне історичний показник діяльності учнів, який сприяє пізнанню минулого як закономірного процесу, що розвивається у часі і просторі.

Хронологічна компетентність — уміння орієнтуватися в історичному часі, встановлювати близькі та далекі причинно-наслідкові зв'язки, розглядати суспільні явища в конкретно-історичних умовах, виявляти зміни і тяглість життя суспільства [37].

Хронологічна компетентність відноситься до загально визнаної і стабільної групи предметних компетентностей, які набувають школярі в процесі навчання історії, присутня в кожній історико-методичній класифікації предметних компетентностей учнів, що вказує на важливість її формування [29].

Формуванню в семикласників хронологічних знань передують становлення часових уявлень *Часові уявлення* — послідовність, тривалість, синхронність подій, явищ, процесів, усвідомлення дітьми відповідного часового простору, у якому відбуваються події, зокрема, про тисячоліття Середніх віків, про тривалість війн і робочого дня ремісників, про вимірювання часу жителями середньовічних міст і сіл та їхнє ставлення до нього. Розвиток відчуття часу є важливою передумовою для формування у школярів так званого історичного часу, що необхідно як для розуміння окремих подій, так і для розуміння історичного розвитку людства в цілому [87, с. 11].

Проведені анкетування серед учителів і учнів підтвердили, що оволодіння хронологією залишається для багатьох семикласників важкою і нецікавою справою. Причин, на нашу думку, декілька.

Труднощі в оволодінні хронологією:

- ▶ нерозуміння підлітками важливості поняття «історичний час»;
- ▶ недостатня внутрішня мотивація школярів для вивчення дат;
- ▶ неможливість психологічно уявити тисячі років, що вже минули;
- ▶ нецікаві форми опрацювання хронологічного матеріалу.

Шляхи подолання цих труднощів можна знайти у системі навально-пізнавальних завдань, представлених нижче.

Погодимися і з висновками В. Власова. Останнім часом спостерігається помітне згасання уваги вчителів до питань хронології, що виявляється в безсистемності роботи над хронологічними знаннями. Чинні підручники майже не пропонують способів та прийомів формування хронологічних знань. Самі учні відзначають, що з усіх компонентів історичного знання найбільше труднощів виникає саме при формуванні хронологічних знань, особливо це актуально для учнів 5–7 класів, тому що основний акцент у їх формуванні припадає саме на цей період [171, с. 4].

Аналіз знаннево-хронологічного компонента програми 2017 року свідчить, що основними часовими орієнтирами для учнів залишаються: *час, хронологічні межі, дати*.

Поняття *час* передбачає найбільш узагальнені хронологічні знання семи-класників про період Великого переселення народів, утворення Франкської та Візантійської імперій, виникнення ісламу, походи вікінгів, нормандське завоювання Англії, Хрестові походи, Реконкісту та ін.

Поняття *хронологічні межі* вимагає знання учнів про початок і завершення відповідних історичних подій, явищ, процесів, наприклад, межі Середньовіччя, існування Франкського королівства, Раннього Відродження.

Поняття *дати* — це найбільш конкретна вимога, передбачає знання учнями років утворення Священної Римської імперії, початку скликання англійського парламенту та Генеральних штатів у Франції, ухвалення Великої хартії вольностей, розколу християнської церкви, Грюнвальдської битви, падіння Константинополя.

Важливою вимогою до когнітивного компоненту хронологічної компетентності є розуміння семикласниками Середніх віків в Україні як княжої доби, періоди якої співпадають з відповідними періодами європейської історії. Власне у такий спосіб формування в учнів уявлення про європейський контекст української історії починає набувати системного характеру. Формування хронологічних знань неможливе без перебігу когнітивних процесів, до складу яких входять: увага, сприймання, мислення, пам'ять. Усі вони взаємопов'язані в пізнавальному процесі, протікають відповідно до встановлених психологічною наукою закономірностей і потребують розвитку [54].

Водночас, зазначимо, що найпростішим, проте малоефективним, є механічне заучування дат. Хоча існують найрізноманітніші мнемотехніки, але просте, не осмислене знання дати не дасть учневі змоги використовувати їх у новій ситуації.

Ще у програмі з історії 2005 р, були визначені основні хронологічні уміння, які й до сьогодні є актуальними [35, с. 140].

Українські вчені К. Баханов, О. Пометун доповнили цей перелік, наповнивши його компетентнісним змістом.

Хронологічні уміння

О. Пометун	К. Баханов
<ul style="list-style-type: none"> – розглядати суспільні явища в розвитку та в конкретно-історичних умовах певного часу; – співвідносити історичні події, явища з періодами (епохами), орієнтуватися в науковій періодизації історії; – використовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу 	<ul style="list-style-type: none"> – створювати часові асоціації; – виділяти точку відліку часу; – виділяти етапи історичних подій та процесів; – порівнювати події за часом, коли вони відбувалися, та їхню тривалість; визначати наступність подій у часі; – відносити дати та події до відповідних історичних періодів та епох; – тлумачити хронологічні поняття; виявляти ієрархічність подій та тривалість процесів

Надійним шляхом формування хронологічної компетентності стає системне виконання учнями різноманітних навчально-пізнавальних завдань. Їх застосування залежить від мети і змісту уроку, можливостей класу, обраних учителем форм і методів тощо.

Рівень завдань	Типи завдань
Репродуктивні завдання	<ul style="list-style-type: none"> – називати найважливіші дати, хронологічні межі подій; – співвідносити рік зі століттям, століття з тисячоліттям; – визначати послідовність та тривалість подій, їхню віддаленість від сьогодення; – позначати на лінії часу запропоновані вчителем дати подій
Перетворювальні завдання	<ul style="list-style-type: none"> – локалізувати події у часі; – відносити дати та події до відповідних історичних періодів та епох; – співвідносити різні системи літочислення; – складати хронологічні таблиці; – синхронізувати події історії України та всесвітньої історії; – виділяти етапи історичних подій та процесів; – виділяти сутнісні ознаки історичного періоду чи етапу; – знаходити місце події в загальному хронологічному контексті; – оцінювати аргументованість й обґрунтованість періодизацій історичних процесів
Творчі завдання	<ul style="list-style-type: none"> – створювати часові асоціації; – складати власні хронологічні завдання, проекти, презентації; – складати власну періодизацію історичного процесу

Прийоми формування хронологічних уявлень:

- ▶ робота зі стрічкою часу;
- ▶ складання хронологічних та синхроністичних таблиць;

- ▶ хронологічне упорядкування документів, ілюстрацій, карт;
- ▶ використання фрагментів історичних джерел з одиницями інформації для локалізації події;
- ▶ проведення хронологічних ігор;
- ▶ розв'язування хронологічних прикладів та рівнянь

Вчитель, спираючись на хронологічну послідовність історичних фактів, спочатку підводить учнів до розуміння причинно-наслідкових зв'язків, а через них — до закономірностей розвитку людського суспільства.

Приклади завдань на репродукцію навчального матеріалу:

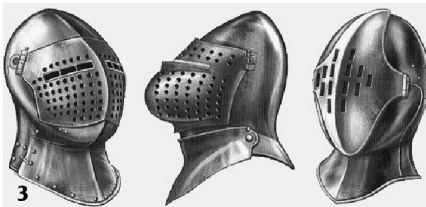
- ✓ Скільки тривала епоха Середніх віків?
- ✓ На які періоди поділяється епоха Середніх віків?
- ✓ У які століття відбувалося Велике переселення народів?
- ✓ Коли починається мусульманське літочислення?
- ✓ Що було раніше: скликання Генеральних штатів у Франції чи прийняття Великої хартії вольностей?
- ✓ Які дві великі події пов'язані з 1453 роком?

Робота зі стрічкою часу:

- ✓ Позначте хронологічні межі періоду історії Стародавнього світу і Середніх віків.
- ✓ Поясніть різницю у літочисленні до н.е. і н.е.
- ✓ Назвіть і покажіть на лінії часу, у якому столітті та у якому тисячолітті занепала Римська імперія і почалася історія Середніх віків.

Завдання на хронологічну послідовність, встановлення відповідності між періодами Середньовіччя і середньовічними пам'ятками

- ✓ Визначте, до якого періоду Середніх віків належить кожна з наведених пам'яток. Свою думку обґрунтуйте.

1. Золота пряжка VII ст.
2. Шахові фігурки з острова Льюїс XII ст.
3. Рицарські шоломи XIV–XV ст.

✓ Поставте в хронологічній послідовності події, зображені на середньовічних мініатюрах.

1

2

3

4

1. Взяття Константинополя хрестоносцями; 2. Морська битва при Слейсі; 3. Кирило і Мефодій;
4. Зустріч княгині Ольги в Константинополі з імператором Константином Багрянородним.

Завдання на використання хронологічних умінь при роботі з документами

✓ *Ознайомтеся з документами. Визначте період їх написання. Обґрунтуйте свою точку зору. Або: Поставте наведені документи у хронологічній послідовності. Обґрунтуйте свою думку.*

Візантійський історик про пограбування Константинополя хрестоносцями

Про пограбування головного храму (Святої Софії) не можна байдуже навіть слухати. Коштовні речі надзвичайної краси було порубано на шматки й поділено між воїнами. Коли їм потрібно було вивезти з храму священний посуд, предмети надзвичайної майстерності та рідкості, срібло і золото, вони ввели у притвори храмів мулів і коней із сідлами.

З виступу папи Урбана II на Клермонському соборі

Народ чужоземний, далекий від Бога, спустошив землі християн,.. а храми Божі знищив. Вас надихає на подвиги велич і слава Карла Великого... та інших властителів.

Із «Салічної правди»

- Якщо хто вкраде раба, коня або запряжну тварину, присуджується до сплати 30 солідів.
- Якщо хто спалить будинок із прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 63 солідів.
- Якщо хто позбавить життя вільного франка, присуджується до сплати 200 солідів.

Із книги найдавнішого біографа Мухаммада Ібн-Ісхака (VIII ст.)

Мухаммад промовив до них (купців): «...Те, що я приніс, я приніс не для того, щоб домагатися багатств ваших, пошани поміж вас чи влади над вами. Але Аллах направив мене до вас посланцем, подарував мені книгу (Коран) і наказав мені бути для вас благовісником і застережником...».

Завдання на зіставлення різних систем літочислення:

✓ Відомо, що мусульмани ведуть своє літочислення від року переселення Мухаммеда із Мекки в Медину. Встановіть, який зараз рік за мусульманським літочисленням.

Завдання на розвиток критичного мислення учнів

✓ Пригадайте, які події історики визначили як початок і кінець епохи Середніх віків. Чи згодні ви з такою позицією істориків? Висловіть власну думку на хронологічні межі Середньовіччя.

Творчі завдання

✓ Складіть хронологічні завдання з історії Середніх віків.
 ✓ Французький історик Антуан Про називав історичний час головною дійовою особою історії. Висловіть міркування з приводу справедливості цих слів.

Окремі вправи**1. Вправа «Сучасники»**

- ✓ Пригадайте події, сучасні Столітній війні.
- ✓ Хто з перерахованих діячів були сучасниками?

2. Вправа «Доберіть пару»

дата — подія,
 дата — ім'я,
 дата — географічна назва,
 дата — поняття

- ✓ Яка країна прийняла християнство у тому ж столітті, що і Київська Русь?
- ✓ Які народи боролися проти поневолювачів тому ж столітті, що і гусити?

3. Хронологічно-логічні завдання на знання дат і сутності історичних фактів

✓ Визначте, за яким принципом побудовано хронологічний ланцюг 395 р., 453 р., 476, р. ..., викресліть зайву дату; складіть аналогічний ланцюг.

✓ Визначте, за яким принципом побудовані хронологічні пари: 800–843, 1265–1302, наведіть приклади аналогічних пар.

✓ Чи могла середньовічна людина сказати про себе: «Я живу у Середні віки»? Доведіть свою точку зору.

4. Хронологічна естафета

- ✓ Яка подія відбулася раніше: Верденський договір чи початок мусульманського літочислення?
- ✓ Чи могли купці VIII ст. розповідати про торгівлю з Арабським халіфатом?
- ✓ Скільки століть відділяє утворення Арабського халіфату від заснування Київської держави?
- ✓ У якому тисячолітті утворилася держава Мухаммада?
- ✓ Скільки часу пройшло від утворення держави Мухаммада до завоювання Сицилії?
- ✓ 2008 рік — у християн, а у мусульман?

Ми вже писали про специфіку курсу історії Середніх віків, яка полягає у необхідності вчити значну кількість фактів, що відбувалися одночасно у різних народів і державах. Тому так важливо сформувати в учнів уміння синхронізувати історичні факти, бачити середньовічний світ у єдиному цілому. На це спрямована робота над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці «Європа в добу Середньовіччя» (за зразком)», передбачена програмою 2017 р. Таблиця є одним з орієнтовних, наскрізних завдань для практичних і творчих робіт.

Період, дата (століття або рік)	Події на теренах України	Події поза Україною	Примітки
Раннє Середньовіччя: Зріле (Високе) Середньовіччя: Пізнє Середньовіччя:			

Перевага запропонованої таблиці полягає в можливості постійної синхронізації світової і вітчизняної історії. Щодо «Приміток», то цю колонку варто використовувати для рефлексивних, оцінних коментарів учнів. І надалі складання таких таблиць допомагає школярам сприймати історію різних країн і народів як єдиний всесвітньо-історичний процес.

Залишаються актуальними і хронологічні таблиці, присвячені окремим подіям, перебігу війн, міграційним, духовним, економічним процесам тощо. Такі таблиці створюють певну систему навчання і формують в учнів увлечення про час як поступ людства, а про дати — як його важливі моменти. В контексті компетентнісного навчання в таблиці може бути ставленнева частина.

Дати	Подія	Моє ставлення до подій (оцінка, судження)
Заповнення цієї таблиці допомогло мені (зорієнтувало, навчило тощо).....		

Період (століття)	Європа, Індія, Китай	Українські землі

ФОРМУВАННЯ ПРОСТОРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Історики, будьте географами!
Ле Февр

Просторова компетентність — уміння орієнтуватися в історичному просторі, знаходити взаємозалежності в розвитку суспільства, господарства, культури і природного довкілля [37].

Просторова компетентність передбачає уміння учнів використовувати карту для визначення причин та наслідків історичних подій, процесів, основних тенденції розвитку міжнародних відносин і місця в них України, пов'язаних з геополітичними чинниками й факторами навколишнього середовища [77, 106]. У програмі 2017 р., просторова компетентність є складником ключової компетентності у природничих науках і технологіях.

Мотивуючи учнів до роботи з картою, варто наголошувати, що робота з картою допомагає:

- ▶ навчитися орієнтуватися в історико-географічному просторі, читати й розуміти карту;
- ▶ встановити залежність між географічним положенням держави і способом життя її населення; взаємозв'язок між географічними та політичними, культурними й соціально-економічними чинниками історичного розвитку;
- ▶ простежити взаємозв'язок між історією Середніх віків і сучасністю.

При цьому варто нагадувати дитині, що карта може допомогти їй відновити у пам'яті ще не міцно засвоєні історико-географічні назви Середньовіччя, або місця і дати важливих подій, тому початкове використання карти як джерела знань відбувається під час пояснення, ознайомлення учнів з новим матеріалом. Важливо під час роботи з картою формувати уміння бачити Україну в контексті європейського Середньовіччя.

Характеризуючи просторову компетентність відповідно до вимог курсу історія Середніх віків, вважаємо за доцільне конкретизувати такі її складники, як локальні уявлення та картографічні уміння.

Локальні (просторові) уявлення — географічні образи історії, деталізовані відображення природних умов, що ґрунтуються на картографічних уміннях дитини і самі формують їх, наприклад: про Середні віки на історичній карті Європи, про зміни в кліматі та їх вплив на життя людини, про міграції, про держави, що виникли в цей період й існують дотепер та інші.

Картографічні уміння — здатність семикласників виконувати такі навчально-пізнавальні дії:

- ▶ показувати на карті основні події Середньовіччя, напрямки завойовницьких походів, основні події війн, міграційних процесів, динаміку територіальних змін держав у V–XV ст., території України, які належали до складу європейських держав Середньовіччя;
- ▶ характеризувати географічне положення країн Середньовіччя, встановлювати зв'язок між природними умовами та особливостями процесу державотворення, способу життя мешканців; здобувати за допомогою карти додаткові знання;
- ▶ показувати на карті динаміку територіальних змін держав Середньовіччя; для цього учні вчать показувати на карті, які держави утворилися в різні періоди Середніх віків, які території в різні часи входили до їх складу, порівнювати кордони тощо.

У контексті формування просторової компетентності в шкільному курсі історії Середніх віків найважливішою є робота з картою. Зрозуміло, що карта, яка відображає умовними знаками дійсність: географічне середовище, розселення народів, торговельні шляхи, історичні події, процеси тощо — стає корисною лише тоді, коли за її умовними позначеннями школярі бачать власне саму дійсність [61, с. 30].

У сучасній школі навчальні карти супроводжують учнів протягом усього навчання. Вже у 3–4 класах діти звикають бачити в карті не розфарбований аркуш, а умовне зображення земної поверхні [24, с. 52]. Щодо семикласників, то вони працюють з історичною картою третій рік, проте картографічні уміння багатьох дітей доволі слабкі. Для них історична карта так і не стала джерелом знань, залишаючись незрозумілою та «небезпечною».

Труднощі в оволодінні просторової компетентності зумовлені кількома причинами. По-перше, вивчення історико-географічних об'єктів відбувається без системи, стихійно. По-друге, дослідження минулого не спирається на власне географічні знання, у кращому випадку на уявлення, оскільки учні лише знайомляться зі світовим простором на уроках географії.

Тим важливішою є правильна демонстрація вчителем історико-географічних об'єктів на карті. Варто пам'ятати «Перше правило показу», сформульоване ще радянським методистом Г. Годером: «Станьмо так, щоб не затуляти собою карту. Переконаймося в тому, що всі діти бачать на карті ті історико-географічні об'єкти, які вивчатимуться на уроці. З тією ж метою візьмімо указку в ту руку, яка ближча до карти. Привчаймо до цього й дітей. При цьому наберімося терпіння, оскільки протягом кількох місяців майже кожному, викликаному до карти учню доведеться нагадувати про те саме» [24, с. 52].

Сформульоване багато років тому, це правило зберігає актуальність до сьогодні. Таке саме терпіння нам потрібне і під час роботи з атласом.

Крім того, історико-географічні поняття, сформовані в 7 класі, є значною мірою наскрізними, актуальними для всіх наступних курсів світової та вітчизняної історії.

Під час роботи з атласами учні навчаються: 1) показувати на карті основні історичні об'єкти: міста — точкою, річки — за течією, кордони — безперервною лінією з одночасним словесним коментарем географічних орієнтирів, шлях від одного об'єкта до іншого; 2) читати карту за легендою на основі знань про систему умовних позначень, про масштаби й специфіку відображення на ній історичних об'єктів [62, с. 209].

Слід наголосити, що під час роботи з картою учні мають називати також важливі географічні об'єкти: частини світу, материки, півострови, долини річок, наявність морського узбережжя тощо.

Крім карт, учитель може використовувати схеми, які структурують важливі історико-географічні процеси.

Для переважної більшості семикласників майже всі географічні назви, що визначатимуть середньовічний простір, є новими і вимагають не меншої уваги, ніж історичні

У 7 класі на рівні початкового уявлення варто запровадити поняття «геополітичне становище», відповідно до якого учні встановлюють вплив географічного положення на розвиток господарства, відносини з іншими державами і народами тощо.

Формування просторової компетентності спонукає вчителя спрямовувати навчальну діяльність семикласників (з-поміж іншого) на виконання пізнавальних завдань, важливою умовою яких є робота з різними джерелами знань. За рівнем складності вони традиційно поділяються на: репродуктивні, перетворювальні, творчі.

Рівень завдань	Типи завдань
Репродуктивні завдання	<ul style="list-style-type: none"> – повторення й показ за вчителем основних історико-географічних об'єктів: кордонів середньовічних держав, подій і процесів, напрямків військових походів тощо; – робота з легендою карти
Перетворювальні завдання	<ul style="list-style-type: none"> – самостійний пошук на карті історико-географічних об'єктів Середньовіччя; – пошук історико-географічних об'єктів Середньовіччя їх за словесним описом;

Перетворювальні завдання	<ul style="list-style-type: none"> – визначення динаміки змін територій середньовічних держав, історичних фактів; – встановлення впливу географічних чинників, особливостей навколишнього середовища на життя середньовічної людини, стосунків із сусідніми народами, державами; – встановлення взаємодії різних цивілізацій
Творчі	<ul style="list-style-type: none"> – опис реальних і можливих подорожей, шляхів купців, прочан, вагантів; опис місцезонашування історичних об'єктів, роздуми про вплив географічних чинників на розвиток торгівлі, культури Середньовіччя тощо

Репродуктивні завдання

- ✓ Які території входили до складу Східної Римської імперії?
- ✓ Які території сучасної України належали до складу Східної Римської імперії?
- ✓ Хто брав участь у Великому переселенні народів?
- ✓ У яких містах, країнах відбувалися середньовічні ярмарки?

Завдання на розвиток уміння працювати з різними джерелами знань

1. Документ, карта і підручник

- ✓ *Ознайомтеся з картою «Священна Римська імперія».*
- ✓ *Використовуючи карту, назвіть, які слов'янські племена були підкорені німецькими імператорами.*
- ✓ *Використовуючи документ, поясніть, як німецькі імператори підкорювали слов'ян.*
- ✓ *Доповніть свої відповіді інформацією з підручника.*

Титмар. Час Оттона III

(Хроніка Титмара, єпископа Мерзебурзького, складається з 8 книг, охоплює великий період німецької історії.)

Оттон III постійно ходив проти слов'ян, збільшуючи свої напади, підкорив їх, коли вони піднялися на повстання ..., він намагався підкорити їх як хитрістю, так і силою.

2. Текст параграфу і карта

- ✓ Ознайомтеся з матеріалом підручника про причини і місця виникнення міст у Європі (наприклад, біля великих замків (бургів): Гамбург, Страсбург; біля монастирів, резиденцій архієпископів: Кельн, Трір; поблизу річкових переправ, мостів: Оксфорд, Кембридж, Франкфурт; біля морських портів: Марсель, Генуя)²
- ✓ Використайте карту і знайдіть на ній міста, які виникли на берегах річок та узбережжях морів, біля замків феодалів, монастирів, бродів, мостів. Поясніть, як це впливало на заняття міського населення.

2) Більшість підручників у різних варіантах подає цей матеріал

3. Уривок з науково-популярної літератури та карта

Сучасні історики про розвиток італійської торгівлі

✓ *Користуючись картою атласу «Торгівля й ремесло країн Європи та Близького Сходу»³, назвіть найбільші міста Італії. Простежте, де пролягали торговельні шляхи італійських купців, якими товарами і з якими державами вони торгували.*

Італійські міста активно долучалися до світової торгівлі. Італійські купці почали торгувати в портах Леванту, Єгипту, Візантії, у торгових містах Європи і на великих ярмарках. Їх можна було пізнати одразу — енергійні, темпераментні, вони вигідно відрізнялися від своїх покупців — феодалів. Вороги та конкуренти знали італійців як заощадливих ділків, розумних і підступних політиків, тонких дипломатів, зухвалих і нещадних завойовників хоробрих та вмілих моряків і відчайдушних піратів, які дивовижно поєднували цинізм з надзвичайною побожністю. Доля зв'язала їх з морем — і вони готові були на все, щоб оволодіти морськими торговими шляхами, гаванями, узбережжям [104].

4. Уривок з науково-популярної літератури та карта

- ✓ *Знайдіть на карті атласу зазначені в тексті географічні назви.*
- ✓ *Зробіть схему напрямків арабської торгівлі.*
- ✓ *Зробіть висновки про розвиток арабської торгівлі.*

Про розмаїття арабської торгівлі

Арабські міста були важливими пунктами караванної та морської торгівлі. Тут можна було придбати: єгипетські льняні тканини; сирійські шовкові й скляні вироби, зброю і металевий посуд; іранські килими та художню вишивку; цукор і бавовну; африканську слонову кістку, цінні породи деревини, золотий пісок і коштовне каміння.

Торговельні каравани арабів діставалися озера Чад і часто доходили аж до Екватора. Караванники облаштували шляхи, прокладені ними крізь ліси, степи і пустелі. Їх вабила можливість легких і великих прибутків у торгівлі з населенням Західної Африки, у якого вони на сіль обмінювали золото й вигідно купували великі партії рабів. Мідь видобували в Ірані, Середній Азії, Вірменії та Андалусії; олово, свинець і ртуть — в Ірані. Нафтою були багаті Південний Іран і Північний Ірак (Месопотамія) [104].

Завдання на розвиток уміння здобувати за допомогою карти додаткові знання

- ✓ На які регіони поширювався культурний вплив Візантії?
- ✓ Які середньовічні держави були втягнуті в орбіту Хрестових походів?
- ✓ Які середньовічні держави і як могли встановлювати між собою торговельні, культурні зв'язки?
- ✓ Знайдіть на карті максимальну кількість одиниць інформації, що характеризують країну, подію, особистість тощо.
- ✓ З опорою на карту визначте особливості повсякденного життя мешканців Скандинавії, Франції, Індії, Китаю тощо.

3) Варіанти карти «Торгівля, ремесла країн Європи та Близького Сходу в Середні віки» є в кожному атласі з всесвітньої історії (7кл.)

- ✓ Порівняйте сучасну карту та карту європейського Середньовіччя. Які сучасні слов'янські держави входили до складу Священної Римської імперії?
- ✓ Використайте карту і назвіть завойовників, які вторглися на територію Індії в XI ст. Прокладіть свій шлях від Індії до Великого шовкового шляху. Через які міста він пройде, з народами яких країн ви зможете зустрітись?

Завдання на розвиток уміння показувати, які території України входили до складу європейських держав у різні періоди Середньовіччя

- ✓ З кордонами яких середньовічних держав межували українські території у різні періоди Середньовіччя?
- ✓ Які українські території були втягнуті у міждержавні відносини Польщі, Литви, Угорщини?
- ✓ Знайдіть на карті важливий торговельний шлях, що проходив територією України.
- ✓ Дізнайтеся, чи існувало ваше рідне місто, село в епоху Середньовіччя? Як воно називалось?

Відповіді на ці запитання дадуть семикласникам змогу побачити Україну в контексті європейського Середньовіччя, крім того, служать певною підтримкою для історії України.

Завдання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, впливу природного середовища на середньовічне суспільство:

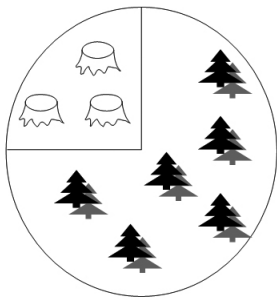
Насамперед наведемо таблицю і схему впливів, інформацію яких можна використовувати для формулювання власних завдань.

Вплив навколишнього середовища на життя середньовічної людини

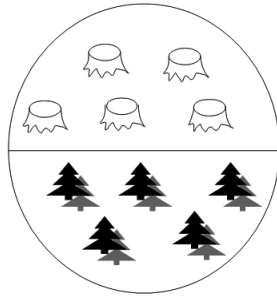
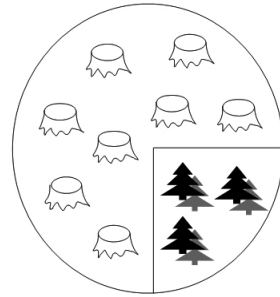
<i>Клімат:</i> на початку Середньовіччя — сухий прохолодний, VIII–XIII — потепління, з XIV ст. — похолодання.		
<i>Ландшафт</i>	<i>Ліси</i>	<i>Річки, моря, болота</i>
– гори — природні кордони між державами і фортеці; – рівнини — сільськогосподарські угіддя — поля, пасовиська тощо; – пагорби — місця, зручні для фортифікаційних споруд	– будівельний матеріал; – джерело їжі, палива, лікарських рослин; – матеріал для виготовлення посуду, меблів, свічок; – місце полювання; – загроза для людини (хижі звіри, розбійники)	– джерело води; – рибальство; – торговельні шляхи; – транспортні шляхи; – природні кордони між державами; – болота; – очерет; – торф
В уявленні середньовічної людини гори, ліси, моря, ріки були: – обрієм; – місцем дій язичницьких богів, злих і добрих духів, міфічних, казкових героїв.		

Площа лісів Європи у Середні віки — ранній Новий час [67]

У раннє Середньовіччя

В епоху розвинутого
Середньовіччя

У XVIII ст.

✓ Визначте, як географічні умови сприяли становленню і розвитку середньовічних держав.

**Завдання на самостійний пошук на карті
історико-географічних об'єктів Середньовіччя
та формування історико-географічних понять**

✓ Знайдіть на карті варварські королівства, що виникли на території Західної Римської імперії, та їхні столиці. Назвіть, які племена здійснювали грабіжницькі походи до Центральної Європи в середині VI ст.? Через які території сучасної України вони проходили?

✓ Які морські шляхи обирали європейці, щоб торгувати з каїнами Сходу?

✓ Використайте карту і дайте визначення поняттю «Священна Римська імперія».

✓ Використайте карту «Велике переселення народів» і спробуйте дати визначення поняттям «Велике переселення народів», «міграція». Порівняйте з їх тлумаченням у підручнику.

**Завдання на визначення динаміки змін територій середньовічних держав,
історичних фактів**

✓ Простежте за зростанням території Папської області, Іспанії. Використовуючи матеріали підручника і карти, визначте, якими шляхами це відбувалося.

✓ Знайдіть на карті слов'янські землі, що увійшли до складу Священної Римської імперії. Пригадайте, як називалася політика германських правителів, спрямована проти слов'ян та народів Східної Прибалтики.

Запитання і завдання до документа і карти:

✓ Звідки привозили товари, перелічені в документі? Знайдіть на карті відповідні географічні назви. Зробіть висновки про розвиток ремесла й торгівлі в середньовічній Європі.

✓ *Поміркуйте, як розвиток ремесла і торгівлі вплинув на середньовічне повсякдення, назвіть предмети домашнього вжитку, якими користувалася середньовічна людина.*

Товари Нарбоннського ринку

(У XIII ст. Тулузьке графство вело торгівлю ремісничими виробами через місто Нарбонну на Середземному морі)

Кольорове й біле французьке сукно. Реймські полотна. Біла й кольорова барселонська бумазея. Кордовська шкіра. Віск та цукор. Римський кмин, мигдаль, рис, льон, вовна, коноплі, мідь, латунь, олово, бургундська проволока. Залізо. Сталь. Свинець. Білила. Тверде та рідке мило. Борошно. Родзинки, каштани, мед, солонина. Горіхи. Жир, сало, сир. Масло. Вино. Жито. Наконечники списів і металеві пластини. Вовняні ковдри. Чашки. Дзеркала. Ложки. Золото. Срібло. Папір.

Перевірка картографічних досягнень учнів є обов'язковим елементом уроків узагальнення. Пропонуємо кілька завдань для перевірки сформованості просторової компетентності.

Завдання на узагальнення

✓ Чому словом «сакси» у V–X ст. називали жителів Німеччини та Англії?
✓ Назвіть найбільші міста середньовічних держав, наприклад, Англії, Франції. Спробуйте простежити їх історичну долю.

✓ Установіть за відповідними картами атласу особливості взаємодії різних цивілізацій Середньовіччя: християнської, ісламської, традиційних цивілізацій Сходу (торгівля, взаємообмін культурними цінностями, війни тощо).

✓ Складіть розповідь про взаємовплив народів, які належали до складу Арабського халіфату, та їхні культури.

Пізнавальні завдання

✓ Велика хартія вольностей починається словами: *«Іоанн, з ласки Божої король Англії, сеньйор Ірландії, герцог Нормандії і Аквітанії, граф Анжу...»*. Покажіть на карті території, підвладні королю Англії в XIII ст., оцініть їх масштаби.

✓ У 1214 р. відбулася битва при Бувіні, під час якої французький король Філіпп II Август розгромив коаліційну армію на чолі з германським імператором Оттоном IV. За титулами аристократів, які потрапили в полон до французів, покажіть на карті атласу середньовічні країни, об'єднані Оттоном IV для боротьби проти Франції: *«граф Ферран Фландрійський, Вільям Солсберійський, Віллем Голландський, граф Текленбурзький»*.

✓ Прочитайте напис на короні Фрідріха II: *«Фрідріх Божою милістю імператор Римський і Август, король єрусалимський, король сицилійський. Рим — столиця світу, тримає кермо всесвіту»*. Пригадайте, після яких подій Фрідріх II зміг назвати себе королем Єрусалиму. Покажіть на карті володіння Фрідріха II.

Топонімічні дослідження

Поєднання мовно-історичних навичок збагачує семикласників, розширює діапазон їхньої діяльності.

✓ Знайдіть на карті і запишіть у зошит назви племен, від яких утворилися назви історичних областей і держав (англи — Англія; франки — Франція; сакси — Саксонія; бавари — Баварія; тюринги — Тюрингія).

Аналогічне завдання з використанням літературного джерела «Пісня про Роланда».

✓ Прочитайте уривок з поеми «Піснь про Роланда». Знайдіть на карті місцевозташування названих племен.

От повернулися всі судді в місто.

Були тут алемани і баварці,

Бретонці, пуатвінці і нормандці.

Крім очевидних збігів, які назвуть учні, вчитель може доповнити, зокрема: лангобарди — Ломбардія; вандалі — Андалузія; Юти — півострів Ютландія.

✓ Установіть за картами атласу, як змінювалися назви грецької колонії Візантій.

✓ Поясніть, чим Бретань відрізняється від Британії.

✓ Назвіть міста, створені на місці фортець, побудованих Генріхом для боротьби з угорцями (варто нагадати учням, що такі фортеці називалися бургами).

✓ Дізнайтеся, як утворилася назва «Швейцарія».

Творчі завдання

✓ За допомогою карти атласу «Торгівля й ремесло країн Європи та Близького Сходу» простежте, де пролягали торговельні шляхи середньовічних купців (ганзейських, венеціанців тощо), якими товарами і з якими державами вони торгували. Визначте найнебезпечніший, з вашої точки зору, шлях. Роздивіться та опишіть відповідні ілюстрації підручника. Використовуючи карти та ілюстрації, складіть розповідь про подорож середньовічного купця.

✓ Складіть маршрут подорожей для середньовічних школярів. Укажіть місця найвідоміших університетів, найцікавіших пам'яток культури, зауважте небезпечні території тощо.

✓ Нанесіть на карті місця можливих скарбів Середньовіччя. Кому вони могли належати? Поясніть свій вибір.

✓ Уявіть себе журналістом. Які запитання варто поставити, аби з'ясувати причини міграцій різних людей у Середні віки?

✓ Уявіть, що вам треба написати довідник для середньовічних мандрівників. Які відомості про середньовічні шляхи і транспорт вам треба до нього включити (назвіть не менш 5 фактів)?

Завдання для учнівського проекту

Як відомі продукти та речі потрапили на стіл і до скрині європейців

✓ *Об'єднайтеся у групи. Оберіть запропоновані продукти, або речі: рис, гречка, лимони, абрикоси, кавуни; шовкові тканини, або знайдіть самостійно речі, про які Європа дізналася в епоху Середніх віків.*

✓ *Дослідіть «шлях» цих продуктів і речей до середньовічної Європи.*

Зазначимо, що просторова компетентність як складова компетентнісного підходу до навчання стає невід'ємним елементом розвитку історичної свідомості школярів.

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Історія, безсумнівно, створюється на основі писемних джерел. Коли вони є! Але джерелами ... можуть бути пейзажі та полотна, конфігурація місцевості і бур'яни, затемнення Місяця і форми хомутів й хімічний аналіз металу, з якого зроблені шпаги!

Люсьєн Февр

Становлення та розвиток інформаційного суспільства істотно змінили світогляд і спосіб життя людей. На зміну цінностям, притаманним індустріальному суспільству, приходять інші, які характеризуються широким включенням інформаційних ресурсів у різні сфери життя суспільства. Відтоді, як у 1990-х рр. Рада Європи в проекті «Середня освіта в Європі» виокремлює поняття «інформаційна компетентність», воно стає обов'язковим показником учнівської діяльності сучасних школярів.

Проблема інформаційної компетентності все частіше аналізується на сторінках наукової літератури. Діапазон дискусій коливається від звичайної комп'ютерної грамотності — до ґрунтовних розвідок щодо впливу освіти на формування інформаційного суспільства. Незважаючи на широке обговорення, поняття «інформаційна компетентність» й досі залишається доволі неоднозначним і дискусійним. Це зрозуміло, адже його підґрунтям є поняття «інформація». У словниках поняття «інформація» має багато трактувань, які залежать від контексту. У програмі 2017 р. виокремлюється змістова тема «Інформаційне середовище», головною метою якої є зростання учня як людини, яка сприймає і розуміє навколишнє інформаційне середовище, здатна його критично аналізувати, а також діяти в ньому відповідно до своїх цілей і прийнятої в суспільстві комунікативної етики [37].

Інформаційна компетентність — уміння працювати з джерелами історичної інформації, інтерпретувати зміст джерел, визначати їх надійність, виявляти і критично аналізувати розбіжності в позиціях авторів джерел.

У контексті всесвітньої історії, 7 кл. *інформаційна компетентність* – це здатність семикласників самостійно і ефективно шукати, відбирати, пояснювати, аналізувати, оцінювати, інтерпретувати історичні факти V – XV ст. на основі інформації, отриманої з різних джерел, передавати необхідну інформацію за допомогою усних, письмових та інформаційних технологій.

Основною джерельною базою на уроках залишаються для семикласників підручники. Попри те, що сучасні підручники з історії Середніх віків піддаються постійній критиці, варто зауважити, що творчий підхід до їх використання відкриває перед вчителем реальні можливості формувати інформаційну компетентність. Водночас підкреслимо, що наявність у підручниках текстів, ілюстрацій, карт, схем — ще не гарантія їх активного і правильного використання учнями. Тож завдання вчителя спрямувати діяльність семикласників на опанування учнями історії Середніх віків на основі всього комплексу джерел, представлених у підручниках.

Хоча учні 7 мають певний досвід навчального пошуку, варто орієнтувати їх на використання алгоритмів різних видів діяльності. Роль логічних схем-пам'яток важко переоцінити: вони допомагають учням здійснювати такі важливі інтелектуальні дії, як аналіз, синтез, порівняння, характеристика та інші. Усе це формує послідовний підхід до вивчення історичних подій, явищ, процесів. Крім того, пам'ятка допомагає дитині правильно і логічно побудувати свою відповідь.

Алгоритм пошуку — це не обмеження дослідницької діяльності учнів, а елемент навчання, який спонукає школярів уважно і послідовно вивчати відповідне історичне джерело

Ми пропонуємо вам наступні алгоритми такої роботи.

План аналізу документу

1. Визначте, до якого типу писемних джерел належить документ (літопис, спогади, наказ, програма, характеристика подій тощо).
2. Розкрийте мету написання документу, його основні ідеї.
3. Охарактеризуйте напрями (зовнішньої, внутрішньої) політики держави, діяльності історичної постаті, суспільної групи, про які йдеться в документі.
4. Встановіть основні показники документу (якщо мова йде про конкретні цифрові дані: хронологія, статистика тощо), виявіть динаміку тих процесів, які вони характеризують.
5. Визначте, як у лексиці документу відображається історична епоха, якій він належить.
6. Охарактеризуйте ставлення автора до постатей, подій, процесів, які він розкриває в документі.
7. Визначте емоційний характер документу, які його позиції вразили вас найбільше.

**План опрацювання різних джерел знань:
документ, карта, текст підручника, ілюстрації**

1. Ознайомтеся з поданим (вчителем, у підручнику тощо) матеріалом.
2. Опрацюйте документ за планом.
3. Доповніть опрацьований матеріал інформацією карти підручника (атласу), запропонованими ілюстраціями.
4. Зробіть висновки про досліджені вами історичні факти.
5. Як досліджені вами джерела доповнюють одне одне?

Загальні рекомендації учням для роботи зі статистичною інформацією

Попри те, що статистичної інформації у навчальних матеріалах з історії Середніх віків небагато, розвивати уміння працювати з такими джерелами необхідно. У такий спосіб формуватимемо математичну компетентність, тобто уміння: оперувати цифровими даними для пізнання і пояснення епохи Середніх віків; перетворювати джерельну інформацію з однієї форми в іншу (текст, графік, таблиця, схема тощо); використовувати статистичні матеріали у вивченні історії [37]. Алгоритм дій учнів наступний:

1. Ознайомтеся з показниками, наведеними у статистичних таблицях, діаграмах тощо.

2. Визначте основні параметри, показники, якими користувалися дослідники (історики, економісти тощо) при складанні статистичної інформації, прокоментуйте її основний зміст.

3. Визначте тенденції суспільного розвитку, що відображають таблиці, діаграми, поясніть, як зазначені зміни впливали на життя людини.

4. Спрогнозуйте, для аналізу яких процесів можна використовувати відповідні статистичні дані [58].

Досвід показує, що вчитель повинен уміти самостійно складати завдання для перевірки сформованості інформаційної компетентності семикласників. Пропонуємо наступні типи завдань, важливою умовою яких є поєднання учнями інформації з різних джерел.

Рівні завдань	Типи завдань
Репродуктивні завдання	– відтворення вже відомої інформації; – встановлення авторства, часу створення документу, його призначення (якщо є відповідна інформація)
Перетворювальні завдання	– визначення різновиду джерела; – порівняння, синтез історичних фактів з використанням різних джерел; – аналіз історичних джерел; – встановлення різниці між фактом та інтерпретацією; – виявлення тенденційної інформації та пояснення причин її необ'єктивності; – застосування та тлумачення понять, вживаних в документі

Творчі завдання	<ul style="list-style-type: none"> – опис (усний, письмовий) історичних подій, явищ, процесів середньовічної доби; складання повідомлень; – навчальні проекти
------------------------	---

Розглянемо шляхи формування інформаційної компетентності, зокрема роботу учнів з матеріалами підручника, іншими, запропонованими вчителем. Використовуючи представлені документи, уривки з літературних джерел, додаткові текстові та позатекстові матеріали, вчитель може передбачити завдання різного типу, зокрема, *виконання завдань з використанням різних джерел знань*.

Типи репродуктивних завдань

- ✓ Відтворення дат, понять, географічних назв тощо.
- ✓ Визначення різних пам'яток, використаних у підручнику для певної теми.

Типи завдань на аналіз історичних фактів, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, значення подій:

✓ Ознайомтеся з інформацією підручника про розвиток Франкської імперії, Візантії, Арабського Халіфату. Розгляньте відповідні карти та ілюстрації. Доповніть отриману інформацію і зробіть висновок про розвиток цих держав (торгівля, ремесла, сільське господарство, знання, культура, досвід).

✓ Поєднайте інформацію кількох історичних джерел: карти, документа, ілюстрації та складіть повідомлення про Велике переселення народів, перебіг подій Четвертого Хрестового походу, експедицій вікінгів та ін.

✓ Використовуючи карту і текст підручника, визначте причини Столітньої війни. Розгляньте вміщені у підручнику ілюстрації, визначте, як вони доповнюють текст і карту підручника. Узагальніть інформацію і назвіть наслідки Столітньої війни.

✓ Поєднайте інформацію, вміщену на карті, відповідні ілюстрації й документ і складіть інформацію про розвиток культури, поширення релігій тощо.

✓ Використовуючи запропоновані документи, доповніть факти, згадані у підручнику.

Завдання на самостійний вибір джерел

✓ Уявіть, що ви розповідаєте другу про військові дії між Англією і Францією. Які б історичні джерела ви використали?

✓ Оберіть джерела, які необхідно використати для характеристики подій, явищ раннього, високого, зрілого Середньовіччя.

Завдання на встановлення динаміки розвитку середньовічної освіти і книгодрукування⁴

✓ *Визначте основні показники, якими користувався дослідники при складанні статистичної інформації, прокоментуйте її основний зміст. Знайдіть на карті міста, згадані в документах.*

✓ *Охарактеризуйте напрями розвитку суспільства, відображені в інформації, поясніть, як зазначені зміни впливали на життя людей.*

⁴ За аналогією такі завдання можна розробляти для встановлення динаміки різних явищ Середньовіччя.

✓ Спрогнозуйте, для аналізу яких процесів можна використовувати наведені статистичні дані.

✓ Поєднайте інформацію, вміщену на карті, відповідні ілюстрації й документ і складіть інформацію про розвиток університетів в Європі.

Поява перших університетів в Європі

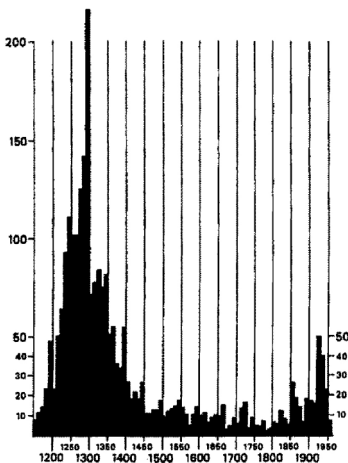
В Англії, у другій половині XII ст. (1167), а за даними деяких джерел на початку XIII ст., був заснований Оксфордський університет, у 1209 р. відкрився Кембріджський університет. До найстаріших університетів Європи відносяться Саламанкський в Іспанії, Неаполітанський і Падуанський в Італії, засновані в XIII ст. У XIV ст. були засновані університети в Центральній Європі — у містах Празі, Кракові, Гейдельберзі, Ерфурті та Кельні. У XV ст. кількість університетів швидко збільшувалась. В 1500 р. їх налічувалось вже 65 (за М. Кордоном) [45].

Розвиток книгодрукування

Перша друквана книга в Парижі з'явилася у 1470 р., в Ліоні — у 1473 р., в Пуатьє — у 1479 р., у Венеції — у 1470 р., в Неаполі — у 1471 р., у Кракові — у 1474 р. У більш як 110 європейських міст були книгодрукарні. Від 1480-го по 1500 рр. друкарська справа завоювала Іспанію, поширилася у Німеччині та Італії, прийшла до Скандинавських країн, у 1500 р. 236 міст Європи мали свої друкарні (за Ф. Броделем) [15].

Широкі можливості формувати інформаційну компетентність відкриває тема: «Середньовічне місто». Нагадаємо, що сучасне викладання історії передбачає європейський контекст змісту обох курсів. На уроках історії Середніх віків важливо увиразнювати аналогічність процесів, які відбувалися на різних територіях Європи, зокрема, й українських. У межах зазначеної теми варто наголошувати на розвиткові ремесла і торгівлі та поширенні Магдебурзького права на українські міста. До того ж більшість українських музеїв, що мають зали Середньовіччя, експонують шедеври українських майстрів, ключі від міст, їхні герби тощо. Тому ця тема має ще й істотний краєзнавчий потенціал.

Завдання на осмислення документів

Робота з графічними джерелами знань Заснування міст у Центральній Європі

1. Знайдіть на графіку період Середньовіччя.
2. у яких роках було найбільше засновано міст?
3. Скільки міст було засновано в цей час?
4. Чи було досягнуто такого самого рівня в наступні періоди?
5. Дізнайтеся, які міста були створені в період найбільшого зростання у Центральній Європі.
6. За можливості, підберіть про них додаткову інформацію.

Історико-геральдичне дослідження

Про характер середньовічного міста

✓ *Ознайомтеся з джерелами: середньовічним документом «Страсбург. Найдавніше міське право», середньовічним зображенням міських гербів і коментарями сучасного історика Ле Гоффа.*

✓ *На основі джерел зробіть висновки про розвиток ремесла і торгівлі у середньовічній Європі.*

✓ *Як історичні джерела доповнюють одне одне?*

Страсбург. Найдавніше міське право

До обов'язків бургграфа належить призначення очільників майже всіх ремесел в місті: сідлярів, шкіряників, кушнірів, рукавичників, черевичників, ковалів, мельників і тих, хто виготовляє діжки і кухлі для вина, і виробників мечів, і продавців яблук, і шинкарів. ... Збирає мито з продавців масла, горіхів, солі, вина, хліба [39].

Герби середньовічних міст

ЛеГофф про середньовічне місто

У римському світі міста були насамперед політичними, адміністративними та військовими центрами й тільки потім — економічними.

Середньовічне ж місто зародилося й розвивалося завдяки саме економічній функції. Місто, створене відновленою торгівлею, стало дітищем купців. Появу міст зумовив і підйом сільського господарства на Заході, яке краще забезпечувало міські центри продовольством і людьми. Зазначимо, якщо спочатку місто було переважно місцем обміну, осередком торгівлі, ринком, то згодом його найважливішою функцією стало виробництво.

Місто — це майстерня.

До того ж, протягом XII ст. міські школи рішуче випередили монастирські.

Завдання на аналіз історичних фактів

✓ *Ознайомтеся з текстом підручника про Грюнвальдську битву.*

✓ *Заповніть схему протистояння Польщі і Тевтонського ордену⁵.*

✓ *Ознайомтеся з думками польського письменника Генріка Сенкевича про ці події. Як вони доповнюють отриману вами інформацію?*

Суперечки між Польщею і Тевтонським орденом

Польща ⇔ Тевтонський орден

За панування у Прибалтиці, Східній Європі

⁵ Схему готує вчитель і дає учням у прийнятний спосіб (крейдова схема, використання мультимедійного обладнання тощо).

Шлях Польщі до перемоги над Тевтонським орденом

Генрік Сенкевич про результати Грюнвальдської битви

Багато було у ті часи битв і поєдинків, проте люди не пам'ятали такого страшного побоїща. До ніг великого короля впав не тільки орден хрестоносців, але й уся Німеччина, уславлене рицарство якої підтримувало тевтонський «форпост», що все глибше проникав у землі слов'ян.

Творчі завдання

- ✓ Поєднайте інформацію, вміщену на карті, відповідні ілюстрації й документ і складіть від імені учасника (противника), або мирного жителя розповідь про походи вікінгів, перебіг військових дій Столітньої війни.
- ✓ Уявіть себе упорядником виставки «Ян Гус. Гуситські війни». Використовуючи документи та ілюстративний матеріал, уміщений на сторінках підручника, складіть список експонатів для неї. Обґрунтуйте свій вибір.
- ✓ Дізнайтеся, чи є у вашому місті назви вулиць, що збереглися з епохи Середньовіччя. Підготуйте про них розповідь.
- ✓ Пригадайте й запишіть прізвища, які утворилися від ремісничих професій.
- ✓ Намалуйте і коротко опишіть середньовічне історичне джерело.
- ✓ Уявіть, що вам запропонували написати сценарій науково-популярного фільму про Столітню війну. Напишіть його сценарій за таким планом:
  - причини війни;
  - хід війни;
  - наслідки війни;
  - життя людей у мирні і військовий час;
  - герої війни.
- ✓ Уявіть, що ви розповідаєте другу про військові дії між Англією і Францією. Які б історичні джерела ви використали?

Завдання для повторення й осмислення результатів уроку

- ✓ Назвіть джерела, що ви ними користувалися під час уроку. Визначте, до якого виду пам'яток вони належать.
- ✓ Визначте, до якого виду джерел належать зображення на ілюстраціях, вміщених у підручнику. Доберіть до кожного з них інформацію з підручника.
- ✓ Скористайтесь отриманою інформацією і зробіть висновки про розвиток середньовічної культури.

Пізнавальні завдання

- ✓ У правилах міської ради Парижа XII ст. зазначалося: ширина вулиць має бути такою, щоб віслук, який бреде серединою, міг би ухопити по жмут-

ку трави з низеньких бокових огорож з обох боків вулиці. У місті Единбурзі була вулиця «корів», у Страсбурзі — вулиця «биків», у Брюсселі — вулиця однієї людини. *Про які особливості середньовічних міст свідчать ці факти?*

Завдання на аналіз власних досягнень

✓ Обговоріть у класі, що ви вже знаєте про Візантію, або іншу країну, подію тощо. Коротко запишіть цю інформацію на дошці. Порівняйте свої знання на початку і наприкінці вивчення цієї теми. Назвіть джерела, які допомогли вам зрозуміти матеріал.

✓ Обговоріть, як розширилося у вашому уявленні поняття «цивілізація» після вивчення історії Середніх віків.

Показником цілеспрямованої діяльності учнів і вчителів щодо формування інформаційних умінь учнів у 7 класі стає відповідність учнівських досягнень завданням сучасної освіти. К. Баханов виокремив наступні учнівські уміння, що лежать у площині компетентнісного навчання:

- ▶ описувати історичні джерела;
- ▶ розрізняти факт і точку зору;
- ▶ аналізувати історичні джерела;
- ▶ порівнювати дані різних джерел;
- ▶ визначати причини різних інтерпретацій подій у джерелах;
- ▶ відносити джерела до певної групи та інформацію до певної категорії;
- ▶ визначати ступінь достовірності інформації та цінність історичних джерел [11, 62–63]

Треба зазначити, що початкові інформаційні уміння учнів, накопичені ними у 5–6 класах, набувають у 7 класі нових рис:

- ▶ *вмотивованість* — усвідомлення необхідності власного дослідження історичних фактів;
- ▶ *системність* — перетворення дослідження на постійний фактор навчання;
- ▶ *грунтовність* — розширення джерельної бази, що використовується учнями під час вивчення певних історичних подій;
- ▶ *перспективність* — формування здібностей генерувати нову інформацію.

Сучасні методики роботи з текстом підручника дозволяють долати учням великі тексти з найбільшою для них користю. Детальніше з конкретними технологіями можна ознайомитися у роботах О. Пометун [79].

Інформаційна насиченість підручників з історії Середніх віків дає змогу урізноманітнити використання інтерактивних технологій, розвивати уміння виділяти головне і другорядне, знаходити відповідь на поставлене запитання та матеріал для виконання творчих завдань.

ФОРМУВАННЯ ЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Висновки, до яких людина доходить своїм розумом, зазвичай переконують її більше, ніж ті, які прийшли в голову іншим

Блез Паскаль

Проблема формування уявлень, понять, зв'язків і тенденції розвитку суспільства в цілому, історії Середніх віків, зокрема, є однією з найбільш важливих як у педагогічній науці, так і у практиці навчання сучасної школи. Зазначені складники шкільної історичної теорії є когнітивним змістом логічної компетентності.

Логічна компетентність — уміння визначати і застосовувати теоретичні поняття для аналізу й пояснення історичних подій та явищ, ставити запитання та шукати відповіді, розуміти множинність трактувань минулого та зіставляти різні його інтерпретації [37].

Обов'язкові для опрацювання та вивчення учнями поняття традиційно визначаються навчальною програмою з всесвітньої історії для загальноосвітніх навчальних закладів, є стандартним показником результатів навчальної діяльності семикласників.

Історичні поняття знаходять своє відображення у дефініціях-термінах, які перераховують ознаки понять, коротко визначають і розкривають їх основний зміст. Задача понятійного апарату — компактно представляти постійно зростаючі знання.

Засвоєння і самостійне визначення термінів представляє певну складність для учнів 7 класу. Одного пояснення вчителя щодо сутності терміну недостатньо для опанування ним учнями. Тому так важливо, перевіряючи рівень засвоєння поняття, слідкувати за умінням учнів використовувати його у нових навчальних ситуаціях.

Крім понять, важливим елементом історичної теорії є *історичні зв'язки* — взаємозалежність між подіями і явищами. Щоб встановити історичні зв'язки, учням потрібно мати чітке уявлення про кожную частину каузального ланцюгу, бачити залежність між ними та вміти об'єднати їх у причинно-наслідковий ланцюг подій. Нами встановлено, що пізнання історичних зв'язків спирається на:

- 1) стійкі просторові і часові уявлення;
- 2) знання учнів про розвиток конкретних історичних подій та явищ;
- 3) вміння учнями встановлювати послідовність між історичними фактами, знаходити причинні фактори і наслідкові;
- 4) розуміння того, що причини суспільних змін завжди знаходяться серед фактів, які їм передували;
- 5) усвідомлення того, що причинно-наслідкові, хронологічні, геополітичні зв'язки завжди знаходяться у тісному взаємозв'язку.

Навчання історії у 7 класі підводить учнів до елементарного розуміння ряду закономірних зв'язків в історії Середніх віків і закладає в них початкове розуміння закономірностей історичного розвитку.

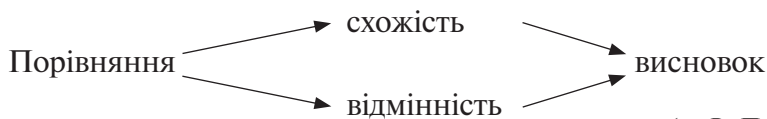
Тенденції суспільного розвитку — один з найважливіших елементів теоретичної частини змісту історичної освіти. Головні тенденції визначають напрямки розвитку Середньовіччя на різних його етапах, вплив і значення цього періоду для наступних історичних епох. Його основними ідеями є: прогресивний, поступальний розвиток людства від античності до Середніх віків і від них — до Нового часу; становлення, розвиток і криза феодалізму; взаємозв'язок між навколишнім середовищем і формуванням середньовічного суспільства; взаємозалежність, взаємообмін різних культур, цивілізацій Середньовіччя; спільні історичні закономірності і особливості кожного народу.

Навчити семикласників логічним умінням на уроках історії Середніх віків можна за таким алгоритмом:

- 1) пояснення учням сутності таких понять і відповідних навчальних дій, як: аналіз, синтез, порівняння, класифікація, характеристика;
- 2) виокремлення основних, найбільш суттєвих деталей, епізодів, ознак історичних подій, явищ, предметів, процесів Середньовіччя, рис характеру, напрямків діяльності людини епохи Середньовіччя;
- 3) встановлення між ними логічних, причинно-наслідкових, хронологічних зв'язків;
- 4) перехід до узагальнень та висновків;
- 5) переніс умінь на нову навчальну ситуацію.

Такий поетапний алгоритм дозволяє вчителю навчити учнів не тільки детальному опису, а й глибокому аналізу фактів Середньовіччя.

Важливе місце у розвитку аналітичних здібностей семикласників має уміння порівнювати — встановлення схожості і відмінності. Схематично процес порівняння можна зобразити так:

(за В. Паламарчук) [72, с. 22]

На уроках всесвітньої історії у 7 класі варто порівнювати: однорідні об'єкти (пам'ятки матеріальної і духовної культури, історико-географічні об'єкти, історичні явища, що відбуваються у різних регіонах, у різних народів; етапи розвитку одного історичного явища); процеси державотворення — роздробленість, централізація, створення імперій та інші, різні періоди Середньовіччя [60, с. 254].

Важливу роль відіграють наступні види порівнянь.

- Каузальні порівняння з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків. *Порівняйте причини і наслідки Столітньої війни для Англії та Франції.*

- ▶ Оцінні порівняння, за допомогою яких учні можуть формувати власне ставлення до історичних об'єктів, постатей. *Порівняйте наміри Ланкастерів і Йорків у війні Червоної і Білої Троянд. Чим це закінчилося для обох родин, для середньовічної Англії? Порівняйте роль духовенства, рицарів і селян у Хрестових походах. Зіставте уявлення про світ жителя Європи і Азії.*

Становленню понятійно-термінологічного апарату сприятиме вирішення учнями завдань різного типу.

Рівень завдань	Типи завдань
Репродуктивні завдання	– відтворення понять, термінів, які подані у поясненні вчителя, у підручнику, словнику тощо
Перетворювальні завдання	– розуміння, порівняння та узагальнення основних понять, сутності окремих етапів розвитку держави, їх характер, складові, тощо; – розуміння причинно-наслідкових зв'язків; – встановлення значення історичної епохи для подальшого розвитку держави; – класифікація понять
Творчі завдання	– самостійне упорядкування словників; – підбір синонімів та антонімів; – включення понять у творчі роботи

Приклади репродуктивних завдань

- ✓ Що таке суспільний стан?
- ✓ У який період всесвітньої історії з'являється поняття феодалізм?
- ✓ З яким суспільним станом пов'язані наступні поняття: цех, майстер, підмайстер, учень, гільдія, Ганза?
- ✓ Хто такий баскак і що таке ярлик?

Завдання на самостійне визначення понять

- ✓ Скористайтеся картами і конкретизуйте поняття: «Велике переселення народів», «експансія» «варварське королівство», «халіфат», «Ганза», «Хрестові походи», «Реконкіста», «гуситські війни», «Піднебесна імперія», «Столітня війна».
- ✓ Обговоріть, як розширилося у вашому уявленні поняття «місто» після вивчення аналогічної теми з історії Середніх віків.

Досвід показує, що однією з найбільш складних тем є: «Середньовічний світ Західної Європи». Вона містить важливий, актуальний для семикласників матеріал, оскільки вивченими поняттями учні оперують протягом всього курсу історії Середніх віків і Раннього Нового часу (8 кл.). Водночас, навчальна інформація доволі затеоретизована, складна, насичена багатьма термінами. До того ж, відсутність динамічних подій і яскравих постатей робить цю тему малоцікавою для учнів. Тому засвоєння семикласниками понять варто контролювати протягом усього уроку. Отже увага учнів концентрується на таких пи-

таннях, як становлення феодалізму, формування і взаємозалежність станів, на основних процесах, характерних для їх існування. Усе це допоможе учням зрозуміти складні тенденції становлення і розвитку середньовічного суспільства.

Завдання на формування понять за допомогою середньовічних джерел

- ✓ *Ознайомтеся з джерелами, визначте про який суспільний стан йдеться.*
- ✓ *Про які стосунки між васалами і сеньйорами ви дізналися з джерел?*
- ✓ *Використовуючи документ, дайте визначення поняттям сеньйор і васал. Визначте, якими були стосунки між сеньйором і васалом. Які зобов'язання брали на себе васали?*

З книги феодів

Про природу феоду

Природа феоду така, якщо сеньйор інвестував васала яким-небудь феодом, ... то він не може без вини відібрати в нього феод.

Яким чином можна було втратити феод

Якщо сеньйор буде битися у відкритому бою, а васал залишить його – не мертвого або смертельно пораненого.

Якщо васал нападе на сеньйора або його замок, знаючи, що там знаходиться сеньйор або його дружина.

Якщо васал вб'є брата або племінника сеньйора.

Коли васал зобов'язаний цілувати сеньйору руку, а коли не повинен

Васал повинен цілувати сеньйору руку, коли стає його васалом. Також він має цілувати сеньйору руку, коли його посвячують у рицарі, після того, як йому одягли шпагу. І так само він має робити, коли прощається з сеньйором. В інших випадках не повинен.

З «Пісні про Роланда»

За нашого сеньйора слід терпіти
 Жорстокий холод і нестерпну спеку,
 Віддати кров свою і тіло разом.
 То бийте ж списом, я мечем дістану,
 Дарунком Карла, славним Дюрендалем,
 Якщо ж загину, той, хто його візьме,
 Все ж скаже: «Меч шляхетного васала!»

Типи завдань на класифікацію понять

- ✓ Об'єднайте поняття за певною темою (економічні, релігійні, військові; притаманні певному періоду середньовіччя тощо).
- ✓ Згрупуйте поняття, які відносяться до відповідного регіону, періоду Середньовіччя.

Типи завдань на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, значення подій, процесів:

- ✓ Установіть і випишіть причини війн, утворення станів середньовічного суспільства, парламентів, Реконкісти, появи ідей, мистецьких течій тощо і поясніть на прикладах кожен з них.

- ✓ Поміркуйте, які історичні процеси зробили можливим розвиток середньовічного житла, хатнього начиння, одягу.
- ✓ Проаналізуйте зв'язок між причинами та наслідками феодальної роздробленості.

Завдання на аналіз подій, процесів Середньовіччя

- ✓ Проаналізуйте процеси централізації в європейських країнах.
- ✓ У середньовічній Франції виникло прислів'я: «Живе ганебно, як король». Яке ставлення народу до монарха потрібно було подолати французьким королям?
- ✓ Визначте причини і наслідки ідей гуманізму і культури Раннього Відродження для розвитку європейської культури.

Завдання на порівняння

- ✓ Зіставте мрії перших хрестоносців із подіями їх реального життя.
- ✓ Порівняйте Новгородську республіку та Московську державу.
- ✓ Що було спільного у розвитку Новгорода і німецької Ганзи?
- ✓ Зіставте устрій держави, суспільства, культуру і релігії Індії з європейськими державами.
- ✓ Порівняйте середньовічне місто з античним і сучасним.
- ✓ *Ознайомтеся з джерелами. Порівняйте європейські та індійські міста в епоху Середніх віків.*

<p>Люсьєн Февр, французький історик Про зовнішній вигляд середньовічного міста</p>	<p>СюаньЦзан, китайський буддистський монах, філософ, мандрівник Із «Записок про країни Заходу в епоху великої династії Тан» Про індійські міста</p>
<p>Місто оточують зубчасті стіни з круглими вежами. Вторована, вибита дорога веде до вузьких воріт, до звідного мосту; вдень і вночі їх охороняє сторожа. Праворуч — грубо збитий хрест. Навпроти, на узвишші, — монументальна шибениця (предмет гордості городян).</p>	<p>Міста і села мають брами. Їх вулиці та провулки заплутані. Головні вулиці брудні. Торгові ларьки стоять на цих вулицях з обох боків і мають відповідні знаки.</p>
<p>[За міською брамою] починається вулиця, прокладена примхливо й недбало; у непролазній багнюці, коли дощить, ані проїхати, ані пройти, а коли припікає сонце, здійсмається така пилюка, що немає чим дихати. Й усе впереміш: хлопчики, качки, кури, собаки, навіть свині (попри офіційну заборону) — вовтузяться в ній...</p>	<p>М'ясники, рибалки, танцюристи та подібні їм живуть за межами міста. На вулицях ці люди зобов'язані триматися лівого боку, поки не дійдуть до свого будинку.</p>

Завдання на осмислення джерел

- ✓ *Ознайомтеся з уривком зі статуту паризьких ткачів вовни.*
- ✓ *Які обмеження накладав статут на діяльність паризьких ткачів вовни?*
- ✓ *Поміркуйте, як це вплинуло на розвиток середньовічного ремесла.*

Зі статуту паризьких ткачів вовни (XIII ст.)

§ 1. Жоден не може бути в Парижі ткачем вовни, якщо він не купив право на це в короля...

§ 3. Кожен ткач вовни може мати лише одного учня не менш як на 4 роки служби за плату... або на 7 років без грошей...

§ 17. Старшина і двоє присяжних повинні дивитися, чи має майстер достатньо майна і чи здатен він передати майстерність своєму учню...

§ 40. Кожен ткач має сплачувати торгове мито з кожного шматка тканини...

§ 47. Жоден не має права починати роботу до сходу сонця під загрозою штрафу.

Окремі завдання

1. Доберіть логічні пари

Цех, міграція, гільдія, прочани, замок, магістрат, купець, шедевр, патриціат, донжон, ремесло, підмайстер

2. Підкресліть, які із зазначених понять треба використовувати для характеристики вказаних станів населення

духовенство	феодал	селяни	городяни
ярмарки, церковна десятина, лихварство, підмайстер, монах, абатство	замок, майстер, рицар, гільдія, васал, партач	повинність, герб, цех, донжон, панщина, оброк	замок, магістрат, гільдія, панщина, оброк, цех

Творчі завдання

✓ Складіть перелік експонатів для виставки «Феодалізм в Західній Європі».

✓ Поміркуйте, у якому значенні поняття «Хрестові походи» використовували європейці, а в якому — араби.

✓ Напишіть твір «Моє Середньовіччя».

Термінологічні завдання

▪ За якою темою утворений термінологічний ряд: Генеральні штати, парламент, кортеси, сейм.

▪ Підберіть синоніми до понять: Реконкіста, Війна троянд, шлях до Каносси, унія, Золота булла, шляхта.

▪ Поясніть різницю словами нормани і нормандці, митрополія і метрополія, Британія і Бретань.

Робота з історичними поняттями здійснюється на всіх етапах навчання історії. В шкільному курсі всесвітньої історії історичні поняття пояснюють, систематизують основні факти розвитку людства у V–XV століттях, сприяють більш глибокому проникненню дитини в сутність історичних процесів Середньовіччя. Понятійний досвід стає основою самопізнання учнів.

ФОРМУВАННЯ АКсіОЛОГіЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

*Там, за віками, за гірким туманом,
де трубить вічність у Роландів ріг,
любов була єдиним талісманом,
а талісман ще звався — оберіг.*

Ліна Костенко

Поняття аксіологія, похідні від нього: аксіологічний підхід, аксіологічна компетентність посідають важливе місце в основних освітніх документах ХХІ ст. Актуальність аксіологічних вимірів пояснюється необхідністю формувати в учнів особисте ставлення до подій і явищ суспільного життя, досвід емоційно-оцінної діяльності, здатність визначати власну активну життєву позицію, робити свідомий вибір; давати оцінку способам подолання соціальних, світоглядних, та міждержавних конфліктів, визначаючи позитивні і негативні наслідки [28, с. 3, 4].

Необхідність системного формування аксіологічної компетентності вимагає розуміння вчителями основних дефініцій — складових поняття аксіологія: цінність, емоція, оцінка, судження.

Аксіологія — філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності й структурі ціннісного світу [97, с. 56]. Сучасна педагогіка має ієрархію освітніх цінностей. До групи домінантних цінностей освіти відносяться знання, пізнавальна діяльність та пізнавальна активність, цінність спілкування, без якого неможлива спільна діяльність суб'єктів освіти.

Відомо, що **оцінка** поєднує потенційну цінність предмета з потребами й інтересами суб'єкта. Вона передбачає існування підстави або критерію, згідно з яким відбувається оцінювання. [100, с. 453].

Важливу роль у формуванні оцінних суджень відіграють **емоції** — реакції людини на дію внутрішніх та зовнішніх подразників, які мають яскраво виражене суб'єктивне забарвлення і охоплюють всі види чутливості та переживань [11, с. 28]. Поширеними серед семикласників на уроках історії є такі емоції, як інтерес, співчуття, здивування, радість, незадоволення тощо.

Сучасна українська педагогіка поєднує ці філософські поняття у комплекс інтелектуально-емоційної діяльності учнів, результатом якого стає **аксіологічна компетентність**.

***Цінність** — об'єктивна значимість явищ ідей, речей, зумовлена потребами й інтересами соціального суб'єкта, яка виконує роль останньої підстави вибору цілей і засобів реалізації діяльності [100, с. 451]*

***Судження** — виклад своїх думок, поглядів; думка, в якій стверджується або заперечується що-небудь відносно предметів і явищ [164, с. 1213].*

Аксіологічна компетентність — здатність семикласників формувати, висловлювати і захищати власну оцінку на історичні факти V — XV ст., життєдіяльність людей, важливі процеси епохи.

Український дослідник питань реалізації аксіології у навчальному процесі О. Удод підкреслював, оскільки об'єктом історичного дослідження виступає минуле людського суспільства, то наукове його вивчення буде обов'язкове включати в себе певне ставлення вченого до предмету дослідження. Таке ставлення відображає ціннісний підхід до об'єкта і виражається в оціночних судженнях [97, с. 57].

Вперше поняття «аксіологічна компетентність» як невід'ємна складова учнівських компетентностей використовується у програмі 2012 р. Аксіологічна компетентність розглядається як здатність формулювати оцінку історичних подій та історичних постатей, суголосну до цінностей та уявлень відповідного часу чи відповідної групи людей. [36]

Курс історії Середніх віків має чималий аксіологічний потенціал, оскільки такі важливі цінності, як парламентаризм, гуманізм, Ренесанс, книгодрукування, початки науково-технічного прогресу зароджувалися саме в цю історичну епоху. Водночас, на сторінках історії Середньовіччя учні знайомляться з прикладами масового знищення людей через інші погляди (страсти єретиків, терор, знищення більшості англійського дворянства у війні Червоної і Білої троянд), іншу віру (Хрестові походи, переслідування євреїв) та ін. Дослідження трагічних сторінок повинно формувати в учнів розуміння цінності людського життя. Наголошуючи на цьому, вчитель може познайомити дітей зі сформульованим Іммануїлом Кантом моральним законом — відомим категоричним імперативом, який стверджує: «Роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі кожного іншого, так як до мети, і ніколи не ставився б до неї як до засобу» [100, с. 187].

Незважаючи на розуміння більшістю сучасних вчителів необхідності формування в учнів емоційно-оцінних суджень, є певні труднощі, які їм перешкоджають.

Труднощі формування аксіологічної компетентності які стоять перед педагогом і дитиною на уроках історії Середніх віків:

1. Ставлення до Середньовіччя з точки зору сучасності, т. зв. «ефект модернізації історії», що ускладнює формування в учнів об'єктивної оцінки історичних фактів, персоналій.

2. Нав'язування вчителями своєї думки, або думки авторів підручників, внаслідок чого судження дитини часто формуються стихійно, залишаючись тільки на емоційному рівні, що зрештою може привести до поверхневих висновків.

3. Неможливість учнями сформулювати оцінні судження за умов, коли цікава, але безоособистісна для дитини історична інформація не переросла в особистісно важливу.

Подолання вищезазначених проблем ми власне і бачимо у системній діяльності вчителя щодо формування в учнів аксіологічної компетентності.

В якості алгоритму аксіологічної діяльності учитель може запропонувати семикласникам критерії, що учні можуть враховувати при визначенні власної оцінки певних станів і соціальних груп: а) інтереси і потреби певної групи, що усвідомлюються в цілях і мотивах поведінки; б) способи дії і засоби, які застосовуються для досягнення поставленої мети; в) досягнуті результати [30, с. 15]. У такий спосіб формуються наступні елементи аксіологічної компетентності учнів: виявлення інтересів, потреб, протиріч в позиціях соціальних груп і окремих осіб; оцінка різних версій й думок про події Середньовіччя; розуміння необ'єктивності історичних джерел.

Пошук ціннісних орієнтирів і формування учнями на цій основі власних оцінних суджень щодо історичних об'єктів епохи Середньовіччя ускладнюються великою розбіжністю в ідеалах, нормах, правилах поведінки зазначеного періоду і сучасності. Отже, при вивченні зовнішніх і внутрішніх конфліктів, міграційних і соціальних процесів, явищ релігійного, культурного життя, повсякденності та інших тенденцій Середньовіччя вчитель повинен розкривати, які принципи моралі склали ціннісний базис тогочасного суспільства, як розумілося «добро» і «зло», що дозволялося і заборонялося мораллю цієї епохи.

Основні типи завдань на формування аксіологічної компетентності наводимо у таблиці і конкретизуємо у завданнях нижче.

Рівень завдань	Типи завдань
Репродуктивні завдання	– відтворення вже відомих оцінок
Перетворювальні завдання	– встановлення значення подій, життєдіяльності персоналій Середньовіччя; – висловлення і обґрунтування власного судження щодо впливу церкви на культуру й освіту; середньовічних подій, явищ, процесів, персоналій тощо; – порівняння (на основі витягів з доступних джерел) правового становища різних груп середньовічного населення Західної Європи; – визначення та обґрунтування свого ставлення до різних версій і оцінок історичних подій та особистостей; – осмислення документів, результатів уроку
Творчі завдання	– підготовка проектів (вікторини, квесту та ін.) про культурні досягнення середньовічного Сходу, які мали вплив на формування європейського культурного простору

Приклади завдань на відтворення вже відомих оцінок

- ✓ Як оцінювали діяльність еретиків християнські священники?
- ✓ У якому документі Середньовіччя визначено принцип недоторканості людини?

Завдання на осмислення значення подій, життєдіяльності постатей, поведінки людини у різних ситуаціях Середньовіччя

✓ Висловіть і обґрунтуйте власні судження щодо значення утворення перших європейських університетів, Реконкісти, Відродження.

✓ Висловіть свою позицію: за які вчинки Жанну д'Арк назвали героїнею, а за які — святою.

✓ Використовуючи матеріали уроку, оцініть діяльність Ізабелль I та Фернандо II на шляху до централізації влади за такими показниками: основні ідеї, пріоритети в діяльності, вплив католицької церкви, ставлення до війни як засобу досягнення мети.

✓ Ватажки селянських повстань XIV ст. у Франції та в Англії загинули за схожих обставин: їх заманили на переговори і розправилися з ними, після чого феодалам було легше розгромити повсталі, позбавлених керівників. [30, с. 52] *Оцініть дії феодалів і селян у цій ситуації.*

Завдання для характеристики особливостей середньовічного світогляду

✓ *Які чинники впливали на формування світогляду середньовічної людини? Що об'єднувало людей, незважаючи на їх походження?*

Світогляд середньовічної людини	Селяни	Сеньйори
Сприйняття часу і простору середньовічною людиною	— простір обмежений селом, час — за Сонцем; — байдуже ставлення більшості селян Середньовіччя до часу і простору	— простір обмежений замком та прилеглими територіями, час — за Сонцем; — байдуже ставлення більшості феодалів Середньовіччя до часу і простору
Ритм життя середньовічної людини	— усталений, пов'язаний з сільськогосподарськими роботами	— усамітнений і розмірений, пов'язаний з традиціями життя в замках

Завдання на встановлення цінностей середньовічного суспільства

✓ Використайте уривки з Салічної правди і порівняйте правове становище різних груп середньовічного населення Західної Європи.

✓ Архієпископ Реймський, який хрестив Хлодвіга, сказав йому: «Вклонись перед тим, що спалював, і спали те, чому вклонявся». Поміркуйте, які цінності змінилися в уявленні короля франків.

✓ Які риси характеру цінували середньовічні городяни?

✓ Чому, на вашу думку, в Середні віки виникло прислів'я «Повітря міста робить людину вільною»?

Запитання до документів

✓ *Про які суспільні цінності середньовічного міста ви дізналися з документів?*

Право міської межі, надане Бремену Фрідріхом I Барбаросою

Якщо хто, чоловік, або жінка проживе потягом року і дня в місті Бремені під владою того права, яке називається правом міської межі, не будучи ніким звинувачений у кріпацтві, і якщо після цього строку хтось захоче заперечувати його свободу, нехай йому буде дозволено довести свою свободу наказом названого терміну.

Заклик до страйку підмайстрів-кушнірів Вільшtedта до підмайстрів-кушнірів Страсбурга

Сердечний привіт, добросовісні дорогі друзі-підмайстри з цеху страсбурзьких кушнірів! Ми просимо вас, щоб ви припинили роботу, доки майстри погодяться дотримуватися наших старих звичаїв і грамот, скріплених печатками. Коли ж ви не зробите цього, то знайте, що всі добрі підмайстри поставлять вам за це провину.

Поєднайте інформацію кількох джерел і поясніть ставлення сучасних істориків до явищ у середньовічному суспільстві

- ✓ Знайдіть у підручнику інформацію про розвиток італійських міст. Які риси характеру допомагали італійцям в успішних торговельних операціях?
- ✓ Ознайомтеся з думкою сучасного історика Ф. Броделя. Поміркуйте, чому саме Італію Ф. Бродель називає предтечею сучасної економіки.

За Ф. Броделем «Капітал»

«Слово «капітал» (з пізньої латини, від *caput* — голова) з'явилося близько XII—XIII ст. у значенні цінності: запас товарів, маса грошей або ж власне гроші, що приносили прибуток. Воно не одразу було визначене точно, тому точилися дискусії. У центрі цих суперечок перебувала Італія — предтеча того, що згодом стане сучасністю. Саме в Італії створили слово «капітал», там воно набуло зрілості».

Можна додати, що й слово банк походить з італ. *banco* — лавка, стіл, де міняли розкладали монети.

Завдання на емоційну оцінку історичних джерел

- ✓ Пригадайте розповідь єпископа Григорія Турського про випадок із суассонською чашею. Визначте емоційний характер документу, які його позиції вразили вас найбільше. Поміркуйте, як ставилися до Хлодівга Григорій Турський та автори середньовічних мініатюр.

В епоху Середньовіччя монархи європейських країн за традицією зверталися до своїх дітей із повчальними творами, аби передати їм основні ідеї керування державою. До таких повчань належить спадщина французького короля Людовика IX Святого, великого князя київського — Володимира Мономаха, засновника угорської держави — Іштвана I.

- ✓ Ознайомтеся з наведеними нижче уривками. Як у зверненнях європейських правителів до своїх наступників проявляються загальнолюдські цінності епохи Середньовіччя?

Людвиг IX Святий	Володимир Мономах
<p>Повчання короля своєму синові</p> <p>1. Любий сину, перше, чому тебе вчу: хай сповниться серце твоє любов'ю до Господа; без цього ніхто не може врятуватися...</p> <p>9. Дивися, щоб довкола були все люди добрі, будуть то духовні чи миряни, і частіше бесідує з ними; уникай товариства злих...</p> <p>15. У справі суду і розправи будь твердим і справедливим до своїх підданих, не ухиляйся ні вправо, ні вліво, йди завжди прямо. Підтримуй справу біднішого, поки не з'ясується істина...</p> <p>23. Війни і чвари, як свої, так і твоїх підданих, приборкуй якомога швидше...</p>	<p>Повчання дітям</p> <p>Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його; якщо [хто] буде достоїн [навіть] смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.</p> <p>...На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтеся на воєвод...</p> <p>Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню. І сторожів самі наряжайте, і [на]ніч лише з усіхсторін розставивши довкола [себе] воїв, ляжте, а рано встаньте</p>
Іштван I	
<p style="text-align: center;">З настанови сину Імре Підтримуй християнську віру.</p> <p style="text-align: center;"><i>Про повагу до знатних людей королівства</i></p> <p>Вірність, сила, старанність, відвага знатних і найкращих людей, воїнів... охороняє королівство, долає ворогів, примножує твою владу... Володарюй без гніву, гордині, ненависті, милосердно. Якщо бажаєш честі своєму королівству, люби справедливий суд</p>	

Типи завдань на аналіз власних досягнень

✓ Як змінювалися ваші оцінки подій, постатей, що ви їх досліджували протягом уроку, виконання домашнього завдання, ознайомлення з додатковою літературою?

✓ Які знання необхідно використати, щоб сформулювати власну позицію з досліджуваного вами питання?

Завдання на формування вміння висловлювати власну думку про розвиток середньовічного суспільства

✓ Висловіть свою думку: яке з досягнень Хлодвіга ви вважаєте найважливішим. Свою думку обґрунтуйте.

✓ Назвіть основні заповіді мусульман. Чи нагадують вони вам християнські? Свою думку обґрунтуйте.

✓ Наведіть приклади згубного впливу війни на церкву, селян, ремісників, городян.

✓ На основі тексту підручника заповни таблицю «Духовно-рицарські ордени».

Ідеал		
Назва, засновник		
Основні напрями діяльності		

Завдання на оцінку історичних явищ Середньовіччя за допомогою джерел

Анонім.

Діяння франків та інших єрусалимців

✓ Знайдіть у тексті підручника, які верстви середньовічного суспільства і чому брали участь у Хрестових походах.

✓ Як хрестоносці ставилися до місцевого населення країн, через які вони проходили?

✓ Висловіть судження з приводу того, як хрестоносці досягали поставленої перед ними мети.

Про похід і загибель ополчення Петра Пустинника

...А самі християни поводитися негідно, бо руйнували і підпалювали палаци в передмістях, розтягали свинець, яким були вкриті церкви, і подавали його грекам, ... чинили зло, підпалювали і спустошували церкви.

Семунд Сигфуссон.

Уривки зі Старшої Едди

✓ На основі уривків зі Старшої Едди обговоріть у загальному колі, що ви дізналися про світогляд, цінності і спосіб життя скандинавів у мирний й військовий час.

1. Роздивляйся вхід, перш ніж увійти: бо ніколи не знаєш, де сховався ворог.

2. Гостю, який прийшов до вас із холодними ногами й колінами, дайте вогню.

3. Тому подайте води, хто сідає за ваш стіл, йому потрібний рушник, щоб витерти руки. Вітайте його чемною промовою, якщо хочете, щоб він розмовляв з вами.

8. Ненажера їсть свою смерть...

16. Вставайте рано, якщо хочете бути багатими і випередити свого ворога...

21. Хваліть день, коли він пройде; дружину, коли її добре пізнаєте; меч, коли він був у бою; дівчину, коли вона вийде заміж; лід, коли ви через нього перейшли; пиво, коли ви його скуштували.

Творчі завдання

✓ Спираючись на текст параграфа, складіть словничок «Символи міської свободи».

✓ Селянська община, цехи, гільдії... Обговоріть у загальному колі, чому середньовічні люди так прагнули об'єднуватися в спільноти за інтересами?

Формами оцінних суджень семикласників на уроках всесвітньої історії можуть бути різними, зокрема, роздуми, аналіз і синтез, аргументація, по-

рівняння різних історичних процесів з попередньою епохою і сучасністю, зіставлення життєвих норм людини в Європі і на Сході, оцінка внеску відповідного історичного періоду у світову скарбницю, критика.

З нашої точки зору, об'єктами емоційно-оцінних суджень учнів можуть стати будь-які історичні об'єкти, діяльність визначних діячів епохи та життя пересічної людини, які вивчаються учнями. Суб'єктами стають сама дитина-дослідник, учні-однокласники, а також вчителі, які координують роботу на уроці, керують навчальним процесом.

Аксіологічний ракурс має впливати на формування змісту історичної освіти в цілому та всесвітньої історії, зокрема. Ціннісний аспект дає змогу гармонізувати навчальний і виховний процеси на уроках історії, оскільки інформаційний фактор — здобуття знань про певну історичну епоху, про становлення загальних цінностей в цей період тісно взаємодіє з виховним — залучення семикласників до розуміння цінностей і перетворення їх на власні переконання.

МІСЦЕ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В 7 КЛАСІ

Як економіка і соціальна історія в минулому, так історія культури нині претендує на те, щоб захопити усе поле історичних досліджень

Ле Гофф

Визнання культури і освіти пріоритетною сферою розвитку суспільства стає важливою передумовою духовного відродження України. Особлива роль у цьому процесі покладається на історичну освіту, оскільки саме вона має сприяти формуванню всебічно розвиненої особистості, що керується гуманістичними нормами і цінностями, усвідомлює себе громадянином України та успішно самореалізується в сучасному українському суспільстві [28]. Широко визнана і провідна роль культури у поширенні знань, вихованні поваги до культурного розмаїття, формуванні загальнолюдських цінностей.

Загальнокультурна компетентність — здатність семикласників інтерпретувати твори середньовічної культури; розвивати власну національно-культурну ідентичність у сучасному багатокультурному світі; окреслювати основні тенденції розвитку культури V–XV ст.; використовувати середньовічні твори для пізнання епохи.

Відомо, що в західноєвропейській культурі Середньовіччя відіграло особливу роль: з одного боку, це був період існування культури у межах жорсткого підпорядкування традиціям і канонам християнської догматики, а з іншого — завдяки цьому періоду європейська культура усвідомила цінність людини як

носія духовного світу, європейська культура вийшла на особистісний рівень, що відобразилося у розвитку філософії (теології) і мистецтв [98, с. 143].

Саме в епоху Середніх віків відбувається становлення нової світової релігії — ісламу. Відтоді формується і посідає одне з найважливіших місць у світовій культурі класична арабо-мусульманська культура. Її унікальність обумовлена особливостями ісламу, що являв собою не лише світову релігію, а й цілісну культуру — право й державу, філософію та мистецтво, релігію та науку, що були неповторними [75]. Традиційні культури Індії та Китаю також зробили вагомий внесок у світову духовну спадщину.

Аналіз наявної науково-методичної та навчальної літератури дає нам змогу визначити поняття *культурологічний зміст курсу історія Середніх віків*, що, на нашу думку, є сукупністю навчально-методичних матеріалів, які висвітлюють основні духовні досягнення людства у V—XV ст., формують ключові та предметну історичну компетентності, сприяють розумінню учнями загальнолюдських і національних цінностей, норм етики і моралі сьогодення, вихованню толерантності, видатними досягненнями різних народів і культур.

Це дає змогу вчителю максимально зосередити увагу учнів на духовній спадщині Середньовіччя, розкрити особливості релігійного життя V—XV ст., ознайомити семикласників з визначними науковцями, митцями, винахідниками епохи. До того ж уроки вивчення середньовічної культури мають стати й уроками повторення вже набутого матеріалу, оскільки культура тісно переплітається із політичною та соціально-економічною історією епохи.

Важливу роль у формуванні загальнокультурної компетентності відіграє вивчення пам'яток культури Середньовіччя, що позитивно впливатиме на засвоєння учнями історичних знань і формування відповідних компетентностей.

Наведемо загальні вимоги до відбору ілюстративного матеріалу, розроблені П. Морозом:

1) науковість: ілюстрації повинні правдиво відображати історичні епоху та факти, сприяти розумінню закономірностей та тенденцій історичного процесу;

2) типовість: ілюстративний матеріал повинен повно й виразно розкрити істотні ознаки історичних явищ та процесів;

3) різноманітність тематики: ілюстрації повинні відбиратися таким чином, щоб характеризували різні аспекти життя людини на кожному історичному етапі;

4) доступність: ілюстративний матеріал повинен бути зрозумілим учням як своєю ідеєю, так і за манерою виконання (що надзвичайно важливо під час відбору документальних матеріалів);

5) спрямованість на розвиток естетичного смаку: у підручнику повинні використовуватися лише чіткі, добре виконані в технічному відношенні зразки ілюстрацій, які сприяють розвитку естетичного смаку учнів [66].

Зазначимо також, що візуальні джерела (зображення пам'яток культури, малюнки, фотографії, історичні реконструкції, схеми, карти, картосхе-

ми) виконують свою навчальну функцію за умови, якщо вони оптимально пов'язані з текстом та іншими структурними компонентами підручника, коректно розміщені в тексті та якісно виконані. Водночас ілюстративний матеріал лише тоді зможе ефективно використовуватися, коли авторами продумано систему роботи з ним: розроблені запитання і завдання, вміщені відповідні алгоритми тощо.

Пропонуємо вам користуватися алгоритмами для характеристики пам'яток культури, розробленими В. Власовим, які є зрозумілими учням, реальними як для опрацювання на уроці, так і для самостійної роботи вдома. Самостійне опрацювання семикласниками пам'яток культури за наведеними алгоритмами, сприятиме їх розумінню, отже кращому запам'ятовуванню.

Алгоритм для характеристики пам'яток архітектури за В. Власовим:

- ▶ коли, де, ким, за яких обставин було створено архітектурну пам'ятку;
- ▶ які особливості того історичного періоду, коли з'явилася пам'ятка;
- ▶ як склалася доля історичної пам'ятки (чи зберіглася вона неушкодженою, чи реставрована, чи цілком відновлена; яку роль відігравала пам'ятка в історії (яке її призначення); як охороняється сьогодні);
- ▶ який вигляд пам'ятки зовні та всередині, у якому архітектурному стилі її збудовано, які характерні ознаки стилю;
- ▶ як у пам'ятці втілено певні історичні тенденції, суспільні явища та процеси, мистецьку свідомість та естетичні вподобання певної історичної епохи;
- ▶ у чому історична та мистецька цінність пам'ятки, що вразило вас найбільше [20, с. 12].

Алгоритм для характеристики пам'яток образотворчого мистецтва за В. Власовим:

- ▶ коли, де, ким, за яких обставин було створено пам'ятку;
- ▶ хто зображений або що зображено (на передньому плані, у центрі, на задньому плані, як облаштовано простір, у якому зображено людей — інтер'єр, пейзаж тощо);
- ▶ які почуття та ідеї вклав художник у свій твір;
- ▶ які особливості того історичного періоду, коли з'явилася пам'ятка;
- ▶ як склалася доля історичної пам'ятки (чи зберіглася вона неушкодженою, чи реставрована, чи цілком відновлена; яку роль відігравала пам'ятка в історії (яке її призначення); як охороняється сьогодні або де зберігається зараз);
- ▶ як у пам'ятці втілено певні історичні тенденції, суспільні явища та процеси, мистецьку свідомість та естетичні вподобання певної історичної епохи;
- ▶ у чому історична та мистецька цінність пам'ятки, що вразило вас найбільше [20, с. 12].

Об'єктивна складність власне середньовічної епохи, зокрема її багатогранної культури, вимагає від учителя ретельної підготовки до уроків. Обираючи форми організації діяльності учнів на уроці, варто пам'ятати, що для таких описових тем доцільно використовувати пропедевтичні завдання, різні види групової роботи. У такому випадку учитель допомагає дітям об'єднатися у групи, знайомить, або нагадує їм основні ідеї та правила роботи, дає для опрацювання конкретну частину параграфу, додаткові матеріали тощо.

Типи завдань

Рівень завдань	Типи завдань
Репродуктивні завдання	<ul style="list-style-type: none"> – називати хронологічні межі Раннього Відродження, дату розколу християнської церкви, час винайдення книгодрукування; – називати основні наукові й технічні досягнення Середньовіччя; – називати університетські центри Середньовіччя
Перетворювальні завдання	<ul style="list-style-type: none"> – визначати причини і наслідки виникнення університетів; поширення ідей гуманізму і культури Раннього Відродження; – розпізнати будівлі (храми) різних архітектурних стилів. – показати на карті університетські центри й міста, пов'язані з початком Відродження; межі поширення впливу католицької і православної церков; – пояснювати роль митців у формуванні європейської культури; роль чернечих лицарських орденів (Тевтонського, Лівонського та ордену Мечоносців) у християнізації Східної Європи
Творчі завдання	<ul style="list-style-type: none"> – провести уявну екскурсію до середньовічних пам'яток; – підготувати проект (вікторину, квест та ін.) про культурні досягнення Середньовіччя, які мали вплив на формування європейського культурного простору; – створити повідомлення «Книга і культура читання в Середньовіччі»; – описати (на основі доступних джерел) повсякденне життя середньовічного студента/учня; – підготувати ілюстровану уявну екскурсію «Середньовічні замки та собори

Завдання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків, значення подій:

- ✓ Знайдіть і випишіть причини появи ідей гуманізму і Раннього Відродження. Обґрунтуйте їх значення для розвитку середньовічного суспільства.
- ✓ Визначте причини і наслідки виникнення середньовічних університетів, мистецьких течій тощо.

Завдання на аналіз власних досягнень:

✓ Обговоріть у класі, що ви вже знаєте про технічні досягнення Середньовіччя. Коротко запишіть цю інформацію на дошці. Порівняйте свої знання на початку і наприкінці вивчення цієї частини параграфа.

✓ Використовуючи наведені ілюстрації, доповніть факти, згадані у підручнику.

Пізнавальні завдання

✓ На карті світу, складеній наприкінці XIII ст. для мандрівників та купців у Німеччині, зроблено написи: *«Колом земним називається воно закруглою своєю формою, оскільки воно ніби колесо. З усіх боків обтікає його по колу океан і поділяє на три частини, тобто Азію, Європу та Африку. Азія складає половину світу, Європа та Африка — іншу. Розділяє їх Середземне море»*. Зробіть висновки про географічні уявлення європейців наприкінці XIII століття.

✓ Обговоріть середньовічні прислів'я: *«Вирости під різкою вчителя», «Монастир без книжкової шафи — як фортеця без арсеналу»*. Які особливості середньовічної освіти вони підкреслюють?

✓ У збірнику «Сім партид» є такі глави *«Якого покарання заслуговують ті, хто приховує єретиків», «Якого покарання заслуговують ті, хто дає єретикам притулок у своїх замках та на своїх землях»*. Поміркуйте, чому католицька церква видавала такі закони.

✓ Поміркуйте, кому можуть належати слова: *«Єретики — це злочинці, які спростовують слова Ісуса Христа» (1) та «Хіба папи і єпископи дотримуються заповіді Христа про бідне життя?» (2)*. Обґрунтуйте свою думку.

Аксіологічні завдання

✓ Оцініть внесок Й. Гутенберга у розвиток середньовічної освіти, культури.

✓ Висловіть судження щодо ролі храмів Середньовіччя у збереженні античної й середньовічної спадщини.

✓ Відомий китайський філософ, чиновник і викладач Хань Юй (768–824) писав: *«Любов до всіх — це людське в людині. Здійснювати людське — це почуття має бути в людині. Наслідувати цьому — це шлях людський»*. З поглядами яких європейських філософів перегукуються ідеї Хань Юя? На скільки століть ідеї китайського філософа випередили європейців?

Творчі завдання

✓ Візьміть участь у підготовці і презентації проектів (вікторини, квесту та ін.) про культурні досягнення середньовічного Сходу, які мали вплив на формування європейського культурного простору.

✓ Складіть перелік експонатів для виставки «Культура європейського Середньовіччя».

✓ У Середні віки Сорбонну називали «нові Афіни». Уявіть себе викладачем, або школярем Сорбонни і наведіть аргументи на користь цієї точки зору, або спростуйте її.

✓ Дослідить творчість одного з видатних діячів культури, митців Середньовіччя. Зверніть увагу на музеї, пам'ятники, інші меморіальні місця, де зберігається пам'ять про нього.

Більшість європейських держав в епоху Середніх віків були християнськими. Християнство стало потужною силою Середньовіччя, яке об'єднувало країни навіть тоді, коли вони воювали між собою. Усе життя європейців-християн було пов'язано з церквою, вони мали єдині погляди на світ, правила поведінки, моральні засади. В курсі історії Середніх віків учні знайомляться з такою важливою сторінкою минулого католицької церкви, як Хрестові походи. Завдання уроків — розкрити роль християнської церкви, насамперед католицької, бо мова йтиме про Західну Європу, в освітніх процесах і повсякденні. Наприклад, католицькою церквою було запроваджено торгівлю індульгенціями, відтепер будь-яка нечесна людина, злочинець міг відкупитися від покарання за гріхи. Разом з тим, частину грошей, отриманих за індульгенції, віддавали на утримання притулків і лікарень, будівництво шкіл і друкарень, зведення мостів і храмів.

Аналогічні теми, присвячені православної церкви, вивчаються в курсі історії України.

У темі «Організація християнської церкви в Середньовіччі» є питання розколу християнської церкви. Не вдаючись у церковну специфіку, констатуємо факт появи католицизму і православ'я, обов'язково організуємо роботу учнів з картою атласу, або підручника для встановлення територій поширення католицької і православної церков. У процесі пояснення учитель або може зробити сам, або запропонувати школярам самостійно скласти схему розколу церков.

✓ Назвіть церкви, які утворилися внаслідок розколу християнства. Покажіть на карті межі поширення впливу католицької і православної церков.

*Християнська церква
1054*

Римо-католицька церква
(вселенська)

Православна церква,
або греко-кафолічна (істинна)

Поява двох християнських світів

Католицький світ — Західна і Центральна
Європа: Італія, Іспанія, Португалія,
Франція, Угорщина, Польща та ін.

Православний світ — Південна і Східна
Європа: Візантія, Болгарія, Сербія,
Київська держава та ін.

Важке питання церковної ієрархії можна викласти за допомогою наступної схеми:

Традиційно, з обов'язкових понять, передбачених програмою, є два між-курсних і міжпредметних: «еретик», «інквізиція», на формування яких варто звернути особливу увагу.

Запитання до джерел

✓ *Кого католицька церква називає еретиком?*

Вчителю варто пояснити, що другу категорію еретиків, виділену у документі, називають атеїстами.

З едикту Фрідріха II

«... Постановляємо, щоб еретики, в якому б місці імперії не були засуджені, були покарані дуже суворо. Якщо хтось із них, наляканий жахом смерті, захоче повернутися у віру, то такий має бути кинутий для відбування покарання у в'язницю».

Сім партид

збірник феодальних законів «Сім партид» (тобто частин), укладений у XIII ст. за часів правління королів Леона і Кастилії Альфонсо X та Альфонсо XI.

Про еретиків

Еретики — це ті безумці, які намагаються спотворити слова Господа нашого Ісуса Христа і надати їм інший зміст... протилежний тому, який був даний Святими Отцями, і в який вірить Свята Римська церква.

Тома (Фома) Аквінський

Постаттю, яка поєднує середньовічну освіту і церкву, є **Тома (Фома) Аквінський** — один із найкращих богословів Середньовіччя, який дав пояснення багатьом положенням християнства, спираючись не тільки на віру, а й на розум.

**Роль вчення Томи Аквінського
у формуванні європейської правової системи**

Вчення базується на ідеях Аристотелевої «Політики». Мета державності — «загальне благо», забезпечення умов для гідного, розумного життя.

- ▶ Людина як «тварина суспільна» приречена на життя у політичній громаді — це є природним джерелом виникнення держави.
- ▶ Визначальним принципом, який об'єднує людей у державу «як досконале співтовариство», є принцип влади — підпорядкування нижчих вищим; без нього держава неминуче загине.
- ▶ З 5 форм правління (аристократія, олігархія, демократія, монархія, аристократія з демократією) найкращою є монархія: монарх як творець держави найефективніше приводить до руху весь державний механізм.
- ▶ Панування народу в умовах демократії є несправедливим: чисельна маса придушує багатих, і народ перетворюється на колективного тирана.
- ▶ Народ зберігає природне право на повстання і скинення тирана (але не його вбивство) у разі, якщо той отримав владу шляхом насильства, підкупу чи іншим незаконним шляхом, або порушує божественну волю, зловживаючи цією владою.
- ▶ Право — це «дія справедливості», справедливість є якістю душі, керуючись якою, люди постійно і незмінно прагнуть «воздати кожному за його правом».
- ▶ У разі недосконалості людського закону на допомогу приходить закон божественний [105].

Церква і час

У середньовічному суспільстві час визначався не годинами, а природними ритмами: день — ніч — пори року, тому тоді казали: «День Господь віддав живим, а ніч — мертвим». Темну частину доби середньовічна людина боялася, пов'язувала її з небезпекою, привидами, іншими диявольськими силами.

Часовим орієнтиром у селі слугував сигнал церковних дзвіниць. Усе життя селянина було пов'язане із цими дзвонами, тому виникли такі вирази: «дзвони жнив», «дзвони збору врожаю».

Пізнавальне завдання

✓ *Ознайомтеся з наведеними нижче фактами. Про які особливості середньовічного суспільства вони свідчать?*

1. Частини дня відзначалися церковним дзвоном.
2. Церква встановлювала свята.
3. Церква засуджувала лихварів, які багатіли за рахунок часу.

✓ *Пригадайте, яка категорія населення першою порушила цей контроль.*

Компетентнісному розвитку учнів сприятиме і поєднання ілюстрацій та уривків з літературних творів, зокрема уривків з роману В. Гюго «Собор Паризької Богоматері» і фотографій храмів романського та готичного стилів.

Упізнайте храм за описом (За В. Гюго)

1. Стиль формувався під впливом класичної архітектури Давнього Риму. Стародавня сім'я похмурих, таємничих, приземкуватих храмів, наче придавлених круглим і широким склепінням, була пройнята військовим духом: могутні у своїй суворості й масивності стіни з вузькими вікнами, величезні башти. Головні елементи будівлі — міцні круглі арки, важкі колони та стовпи, що підтримують дах. Якщо була потреба, храми ставали фортецями для захисту від ворогів [27].

2. Подвійне стрілчасте склепіння, прикрашене дерев'яними скульптурами, усяяне золотими геральдичними ліліями по блакитному полю. Круг залу, вздовж високої стіни, між дверима, між вікнами, між колонами — нескінченна шеренга статуй усіх королів Франції. Далі, у високих стрілчастих вікнах — тисячобарвні вітражі, у широких виходах із залу — пишні, тонко різьблені двері; і все те — склепіння, колони, стіни, обрамлення вікон, панелі, двері, статуї — зверху донизу розкішно розцвічене блакиттю та золотом. Істинним шедевром є, зокрема, невелика ажурна розета над порталом, філігранна й вишукана, мовби зірка з мережива [27].

На думку більшості медієвістів, вершиною культури, суспільного розвитку Європи загалом стало Раннє Відродження і гуманізм. Не зупиняючись на цьому феномені, зазначимо, що головні завдання уроку — досягти розуміння учнями причин появи Ренесансу і гуманізму, основних ідей та їх прояву — реалізуються розкритими вище формами роботи учнів. На особливу увагу семикласників заслуговує плеяда діячів Відродження. Обговорюючи з учнями зміни у світогляді середньовічної людини, варто зупинитися на питанні, чому поняття «особистість», «індивідуальність», «права людини» могли поширитися тільки в епоху раннього Відродження.

✓ *Визначте характерні риси середньовічного світогляду. Назвіть найвищі досягнення раннього Відродження.*

✓ *Висловте судження щодо появи і розвитку гуманістичних ідей, про внесок культури середньовіччя у світову духовну спадщину.*

Джерело гуманізму

Античність — джерело і взірєць гуманізму

Ставлення гуманістів до людини

- Людина — найвища цінність, найкраще і головне творіння Бога.
- Ідеал гуманістів — «універсальна людина» — всебічно розвинена особистість, яка досягла досконалості в різних сферах науки, у літературі, філософії, мистецтві.
- Інтерес до земного життя людини.
- Право кожної людини на вільний розвиток

Втілення ідей

- Піднесення науки.
- Винайдення книгодрукування: *Й. Гутенберг*
- Література: *Італія: Франческо Петрарка «Сонети», Джованні Боккаччо «Декамерон», Данте Аліґ'єрі «Божественна комедія»*
- Мистецтво Відродження: *Сандро Боттічеллі*

Значення

- Гуманізм став ідейним змістом усієї культури Відродження.
- Гуманізм — підґрунтя для подальшого піднесення духовного розвитку людства

Наприкінці доби Середньовіччя в Європі створюються національні держави, зростає роль міст, змінюється духовне життя людини. У XIV ст. поступово зменшується роль церкви, університети стають важливою складовою освітнього процесу, формуються національні мови, зменшується сфера вживання латини, створюються передумови для розвитку національних культур.

Ми вже наголошували на доцільності опрацювання семикласниками матеріалів підручника за певними параметрами, що сприяє кращій організації навчальної діяльності школярів. Наведемо алгоритм виконання і орієнтовні типи запитань і завдань для груп у темі: «Наукові і технічні досягнення. Книгодрукування»

1. Опрацюйте навчальний матеріал підручника.
2. Орієнтуйтеся на наступні запитання і завдання: *Які зрушення відбулися у техніці, зброярстві, науці тощо? З чим пов'язаний новий етап у розвитку техніки? Які нововведення і як вплинули на повсякдення Середньовіччя?*
3. Назвіть, якими винайденнями Середньовіччя ми користуємося зараз.
4. Поміркуйте, які наслідки для середньовічного суспільства мали технічні відкриття, як розвиток техніки впливав на світогляд людини, як змінилося життя людей у добу Середньовіччя.
5. Зробіть висновки про досягнення середньовічної науки і техніки.

Відповіді на запитання такого типу формують в учнів загальнокультурну компетентність, а систематична робота у цьому напрямку заохочує їх до розвитку історичної ерудиції.

РОЛЬ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ ІСТОРИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Навчання ремеслу історика включає одночасно і критичний аналіз, і знання джерел, і вміння формулювати проблему
Антуан Про

З 2013–2014 н.р. у шкільних історичних курсах започатковується система практичних занять⁶. Вони стають окремою структурною складовою програми, навчального процесу і запроваджуються з метою набуття школярами історичної та ключових компетентностей, відповідно до державних вимог із загальноосвітньої підготовки учнів. Критиків нововведення було чимало, більшість незадоволених взагалі ставили під сумнів необхідність таких робіт. За кілька років що минули, практичні заняття стали невід’ємним складником сучасного навчання історії.

У новій 2016–2017 р. програмі вони також схарактеризовані як обов’язкові для кожного розділу програми.

Водночас, за програмою 2017 р. змінилися підходи до проведення практичних занять. На відміну від вимог 2012 р., за якими тема заняття і наявність у підручниках відповідних матеріалів були обов’язковими, програма 2017 р. подає орієнтовні теми, що ускладнює змістове забезпечення практичних і посилює відповідальність учителя за добір необхідних джерел.

Практичне заняття з історії — обов’язковий елемент сучасної програми, який передбачає створення освітніх умов для отримання учнями досвіду набуття нових знань.

Головними завданнями практичних занять є опрацювання учнями джерельної бази і розвиток на цій основі початково-пізнавальних умінь та відповідних компетентностей. Різні за цілями, змістом і засобами виконання, такі заняття сприятимуть формуванню пізнавальної самостійності учнів і вимагають обов’язкове (усне, письмове, графічне тощо) представлення школярами результатів своєї роботи. Прогностична функція практичних занять — формування в учнів уміння використовувати набутий інтелектуальний досвід у новій навчальній ситуації.

6) Зауважимо, що опублікована у 1996 р. книга К. Баханова «Лабораторно-практичні роботи з історії України» не передбачала обов’язкове проведення практичних занять.

Нова програма визначає орієнтовні теми практичних занять. Наскрізними формами є робота з синхронізованою хронологічною таблицею і контурними картами. Якщо опрацювання синхронізованої хронологічної таблиці передбачає певне перетворення навчального матеріалу, то заповнення контурних карт у тому вигляді, як пропонує програма — очевидна репродукція. Тому *радимо готувати для учнів додаткові завдання, аби перетворити репродуктивне заповнення контурної карти на активне формування просторової компетентності*. Принагідно зазначимо, що у розділі «Формування просторової компетентності» можна знайти варіанти таких завдань.

Пропонуємо наші поради для практичних занять, які допоможуть Вам зорієнтуватися під час їх підготовки і проведення. Водночас зазначимо, що теми — орієнтовні, отже, вчитель може використовувати ті, що розроблені і вміщені у діючі підручники.

У програмі 2017 р. фактично ототожнюються практичні заняття і творчі роботи. Проте — це різні види учнівської діяльності. Але, якщо до практичних занять вже розроблені певні вимоги, то практичні — поки що не мають методичного підґрунтя. Вважаємо за доцільне висловити наступні зауваження.

Рекомендації до проведення творчих робіт із всесвітньої історії

- ▶ творча робота — вид навчальної діяльності, тому також має відповідати певним вимогам, наприклад, визначені вчителем, або обговорені з учнями: орієнтовний обсяг, історичний зміст, творча основа, форми кінцевого результату тощо;
- ▶ творча робота — з історії (у нашому випадку — історії Середніх віків) — тому має містити конкретну історичну інформацію: історичні факти, персоналії, пам'ятки та ін.;
- ▶ оцінюється творча робота теж відповідно до відомих учням критеріїв: самостійність, наявність опрацьованої історичної інформації, творчість, власне ставлення до відтворюваних історичних фактів тощо.

У змісті практичних занять відбиваються методи дослідження, характерні для історичної науки: робота з документами, мемуарами, пресою, історичними картами, іншими візуальними джерелами. Тому головним призначенням робіт стає формування в учнів предметних умінь, що допоможе дітям зрозуміти основні історичні процеси, які досліджуються в школі. Усе це спрямовано на ознайомлення учнів з окремими методами наукового пізнання та формування компетентностей, передбачених Державним стандартом і програмою з історії.

Підбір джерел історичного пізнання, адекватних змісту заняття і віковим та інтелектуальним особливостям учнів — одне з найважливіших завдань, що стоїть перед авторами підручників та вчителями. Ретельному обґрунтуванню підлягають усі складові таких джерел: обсяг, доречність, доступність, здат-

ність викликати інтерес підлітків. При цьому джерело має бути достатньо презентаційним, аби в ньому відобразилися основні питання практичного заняття. Наявність таких джерел — один з найголовніших чинників ефективності проведення практичних занять.

Зрозуміло, що *практичні заняття з історії відрізняються від практичних і лабораторних робіт з природничих предметів. Такі заняття в курсі історії Середніх віків мають подвійну мету: є способом вивчення нового матеріалу на основі опрацювання історичних джерел та важливим засобом формування компонентів історичної компетентності.*

Відповідно до вікових можливостей учнів та історичного контексту, практичні заняття мають сприяти здобуттю семикласниками навичок аналізу різних історичних джерел, розумінню ними важливості таких категорій, як час і простір, зміни та безперервність, причини і наслідки, значущість подій та процесів, культурна різноманітність, важливість доказів і можливість різних інтерпретацій. Таким чином, практичні заняття з історії — особлива форма навчання, яка дозволяє формувати нові знання на основі розвитку та закріплення предметно-історичних умінь. У такий спосіб підвищується ефективність формування історичних компетентностей.

Під час практичного заняття вчитель є консультантом у процесі самостійної роботи учнів, надаючи їм необхідну допомогу залежно від віку та пізнавальних можливостей. Порядок проведення практичних занять та оцінювання їх результатів залишається в компетенції вчителя [36, ст. 7].

Орієнтирами для формулювання пізнавальних і дослідницьких завдань, які пропонуються на практичних заняттях, є вимоги до результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів. Кожне із завдань, що використовується під час практичного заняття містить:

- ✓ формулювання самого завдання (умови чи зміст того, що складає історичну подію, явище, процес)
- ✓ спосіб діяльності (відповіді на запитання, виконання завдань тощо)
- ✓ джерела інформації (текст, ілюстрації, історичні джерела, набуті знання учнів)[82].

Оцінювання на практичних не різниться від звичайних уроків, залишається у компетенції учителя і здійснюється відповідно до загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень з історії. Програма не вимагає обов'язкового оцінювання кожного учня і виставлення відповідних колонок у журнал. Проте заохочення учнів гарними оцінками, особливо на перших практичних роботах, створюватиме ситуацію успіху, необхідну для мотивації і успішного навчання.

Практичні заняття — відносно новий компонент програми з історії. Зрозуміло, що виникатимуть *труднощі*, особливо на перших практичних уроках.

1. Частина проблем лежить в площині вікових та навчальних можливостей учнів. Діти опановують одразу кілька нових, актуальних для кожного уроку навчальних дій: робота в парах (групах), робота з джерелом, самостійні записи в зошиті. І все це треба здійснювати у доволі високому темпі, оскільки-

ки має ще залишитися час для обов'язкової рефлексії.

2. Запровадження практичних занять виокремлює також низку інших проблем. Насамперед, вони пов'язані, з тим, що вчителям потрібно звикнути і налаштуватися на нову форму роботи. Відповідно, педагоги мають оволодіти технологіями, які дають змогу створити умови для ефективного проведення практичних робіт, що у свою чергу, забезпечуватиме формування ключових і предметних компетентностей учнів. Такі технології повинні створити умови для максимальної самореалізації особистості в індивідуальній або колективній діяльності.

Опрацювання різних джерел знань стає невід'ємною складовою сучасного уроку. Власне тому і сам процес набуває дослідницький характер.

Важливим чинником успіху практичних занять стає оптимальне поєднання текстових і позатекстових матеріалів. Потенційними джерелами знань на практичних заняттях з всесвітньої історії є:

- ✓ *текстові*: навчальна, художня, науково-популярна, краєзнавча література з історії Середніх віків;
- ✓ *позатекстові*: історичні карти, картосхеми; ілюстрації; діаграми; фотографії, відеоматеріали, присвячені історії Середньовіччя;
- ✓ *мультимедійні* носії історичної інформації; веб-сайти;
- ✓ *позашкільні*: музеї; сімейні, місцеві архіви; пам'ятники тощо.

Робота з відповідними історичними джерелами наближають учнів до епохи Середніх віків, дозволяє зрозуміти, як жили люди у V — XV ст. Використання документів робить урок більш «історичним», насиченим словами, емоціями, характером епохи.

Навчання є частиною соціалізації особи і відбувається на різних рівнях із залученням багатьох чинників [46]. Досвід показує, що самостійна пошукова робота учнів сприяє поглибленню та систематизації знань, можливості застосовувати їх на практиці. Орієнтація учнів на самостійний пошук і знаходження відповідної інформації розвиватиме й такий важливий чинник учнівського успіху, як уміння висловлювати власний погляд, обґрунтовувати власні оцінки подій.

Завдання для учнів мають передбачати оптимальне поєднання різних форм навчання: індивідуальної, парної та групової. Це актуально у контексті формування ключових, соціальної та громадянської компетентності учнів. Підтвердження цієї думки знаходимо у рекомендаціях Ради Європи щодо вивчення історії у XXI столітті. Учнів слід заохочувати проводити (залежно від рівня підготовки та умов навчання) *індивідуальні дослідження* з тим, щоб стимулювати їхню допитливість та ініціативу в збиранні інформації, так само як і їхнє вміння вирізняти головні факти. *Робота в групах* актуальна для

Навчальні навички, увага й терпіння (не кажучи вже про темперамент) у дітей дуже різні, тому і час на виконання робіт у кожного свій. Тому варто підтримувати і заохочувати учнів на кожному етапі уроку

дослідницьких проектів, коли створюються умови для діалогу та відкритого й толерантного порівняння поглядів [88].

Як вже зазначалося, кожне із запропонованих практичних занять присвячується певній темі. У загальному вигляді алгоритм проведення робіт наступний.

1. Ознайомлення з метою заняття, шляхами її досягнення, формами представленням результатів.
2. Проведення роботи.
3. Представлення результатів.
4. Рефлексія.

Даємо класифікацію практичних занять та деякі їх загальні характеристики. Водночас зазначаємо, що представлені компоненти є показниками комплексними, взаємопов'язаними, такими, що доповнюють одне одне на уроках.

Види практичних занять за основним змістом у навчальному процесі:

- ▶ формування нових знань;
- ▶ поглиблення окремих тем, питань тощо;
- ▶ повторення навчального матеріалу;
- ▶ узагальнення основних ідей, процесів, притаманних періоду Середніх віків.

Основні види презентацій результатів практичних робіт:

- ▶ текстові: усні чи письмові;
- ▶ графічні: схеми, малюнки, таблиці, графіки;
- ▶ систематизація: складання каталогів, фотоальбомів;
- ▶ комп'ютерні презентації.

Серед різних прийомів роботи з документами виокремимо:

- ▶ формулювання запитань до тексту;
- ▶ аналіз, порівняння, узагальнення інформації, отриманої з різних документів для характеристики історичних фактів, персоналій тощо;
- ▶ виявлення різних підходів до певного історичного факту, обґрунтування цих підходів, висловлення своєї позиції.

Життя середньовічного студента

Розвиток середньовічного суспільства потребував нової освіти. Монархам необхідні були освічені чиновники, храмам — богослови, громадянам — інтелектуали-вчителі, носії різнобічних знань. У IV ст. Марціан Капелла ретельно описав систему римської освіти, назвавши її «сім вільних мистецтв». Боецій у VI ст. упорядкував цю античну шкільну програму, розділивши її на два рівні: нижчий — тривіум (граматика, риторика, діалектика) та вищий — квадривіум (геометрія, арифметика, астрономія, музика). Касіодор надав освіті ту структуру, яка залишалася чинною до XVII століття.

Повсякдення середньовічних школярів стане зрозумілішим і ближчим сучасним учням, якщо запропонувати семикласникам опрацювати короткі, доступні документи, об'єднати їх спільними завданнями. Наводимо приклади опрацювання різних джерел.

Запитання і завдання до документів

- ✓ Назвіть предмети середньовічної школи, про які йдеться у документах. Поміркуйте, чому саме ці предмети вивчалися у середньовічних школах.
- ✓ Порівняйте навчання у Середні віки і сучасне.

**Егідій Римський (1246–1316) — відомий філософ і теолог
Про правління государів (бл. 1285 р.)**

Стародавнім було відомо сім наук. Це — граматика, діалектика, риторика, музика, арифметика, геометрія й астрономія. Їх же всі називають вільними, і тому на них наставлялися діти вільних шляхетних людей.

Ще вельми корисні й необхідні деякі моральні науки, наприклад етика — наука про управління собою, економіка — наука про управління сім'єю і політика — наука про управління суспільством і державою ...

**Вільям Фіц-Стефен — секретар архієпископа Фоми Бекета
Опис найблагороднішого міста Лондона (1173–1175)**

Три головні лондонські церкви на основі привілеїв і стародавнього достоїнства мають знамениті школи. Хлопчики різних шкіл змагаються між собою у віршуванні й сперечаються про правила минулого часу. Інші — в епіграмах, за допомогою рими і розмірів говорять дотепно на злобу дня, перекидаються дотепами й насмішками, жартами зачіпають вади друзів ...

**Культурне життя Парижа на початку XIII століття
(Невідомий автор)**

Майже всі паризькі школярі [студенти] займалися виключно тільки тим, що навчалися і досліджували щось нове. Одні навчалися виключно для того, щоб знати, але це тільки цікавість; інші — аби прославитись, але це марнославство; нарешті, дехто вчився, щоб діставати пізніше вигоду, але це користолюбство. Дуже небагато хто з них навчався, щоб здобувати науку або навчати інших.

До обговорення документів варто додати роботу з картою за наступним планом.

- 1) Знайдіть у тексті відповідного параграфа підручника, де і коли виникли перші університети Європи. Покажіть ці міста на карті.
- 2) Скористайтеся картою і визначте динаміку (темпи) розвитку університетської освіти.
- 3) Використовуючи карту, назвіть університети середньовічної Європи, які були найближчими для бажаючих навчатися українців.
- 4) Дізнайтеся, коли і де відкрився перший університет в Україні; у вашому місті.

Відомо, що важливим здобутком культури V–XV ст. був розвиток загальноєвропейської наукової мови — середньовічної латини, що ґрунтувалася на класичній мові. Проте вона була більш відкритою, поповнюючи словник новими словами, які відображали нові суспільні явища. Завдяки науковій латині люди з різних частин Європи почали розуміти один одного. Під її сильним впливом стали розвиватися європейські мови. Для закріплення цього питання можна запропонувати учням обговорити, чому студенти середньовічних університетів могли переїжджати з країни в країну, продовжуючи навчання в різних навчальних закладах, а один і той самий єпископ міг читати проповіді в абатствах Франції, Італії та багатьох інших державах Європи. Крім того, варто запропонувати учням дізнатися, в основу яких сучасних мов покладено латину, як зараз вона використовується. У такий спосіб учні краще розуміють значення середньовічної культури для сьогодення.

Значення практичних робіт важко переоцінити. К. Баханов, який ще у 1996 р. пропагував ці заняття, так розкривав їх важливість. По-перше, знання, набуті самостійно й усвідомлені у процесі аналітичної роботи, є більш міцними та глибокими. По-друге, підхід до вивчення програмного матеріалу нестандартними засобами робить сам процес навчання більш цікавим і посилює тим самим пізнавальну активність учнів. По-третє, цей вид роботи дає можливість розвивати практичні вміння й навички, що має велике значення в підготовці учнів до продовження освіти після закінчення школи, а також до самостійної трудової діяльності. По-четверте, проведення практичних робіт сприяє вихованню в учнів таких важливих рис особистості, як воля, самостійність, пізнавальна активність, активна життєва позиція тощо [1].

Практичні заняття — важливий чинник реалізації компетентнісного навчання. Вони стають умовою самореалізації особистості учнів у навчанні, засобом подолання їх відчуження від навчального процесу; досвідом предметної діяльності учня, необхідним для формування здатності та практичної підготовленості особистості [103].

ВИСНОВКИ

Компетентності — важливий фактор розвитку дитини, показник як шляхів здобуття знань, так і практичного їх втілення. Чим вище рівень сформованості компетентностей, тим ширшим є діапазон учнівської діяльності. Актуальність їх формування на уроках історії визначається підвищенням теоретичного рівня викладання всесвітньої історії у 7 класі, зростанням обсягу фактичного матеріалу, а також власно сенсом навчання та його кінцевими результатами.

Загальноприйнятого визначення поняття компетентності не існує ані в європейській традиції, ані у вітчизняній. І це зрозуміло. Компетентність, як освітній феномен, і не може тлумачитись однозначно. Тому питання компетентності, зокрема історичної, є дискусійним і відкритим навіть на рівні термінології. Водночас, сучасні вимоги спрямовують історичну освіту на компетенізацію усіх ланок навчально-виховного процесу.

Компетентнісний підхід до навчання не може обмежуватися лише формуванням предметної історичної, а передбачає і розвиток ключових компетентностей. Останні — саме ті, що необхідні кожній дитині для особистої реалізації, розвитку, вияву активної громадянської позиції, соціальної адаптації. Власне у цьому проявляється інтегрований характер компетентностей.

Отже, компетенізація освіти сприяє розвитку дитини як вільної особистості, здатної за допомогою набутих ключових та галузевих компетентностей ефективно самореалізовуватися в сучасному багатоманітному глобалізованому світі та брати участь у житті демократичної, соціальної, правової держави і громадянського суспільства, вчитися протягом усього життя.

МЕТОДИКА

Компетентнісний потенціал курсу всевітня історія, 7 клас
(за ключовими компетентностями)

Ключові компетентності	Компоненти
Спілкування державною (і рідною, в разі відмінності) мовами	<p>Уміння: доступно і переконливо висловлювати думки для опису подій V — XV ст.; вести аргументовану дискусію; читати і розуміти адаптовані писемні джерела; творити українською мовою (усно і письмово) тексти історичного змісту.</p> <p>Ставлення: повага до української мови; критичне сприймання історичної інформації щодо подій Середньовіччя; толерантне ставлення до альтернативних висловлювань інших людей.</p> <p>Навчальні ресурси: підручники, зокрема, підручник О. Пометун, Ю. Малієнко, перекладений російською, румунською, угорською, мовами</p>
Спілкування іноземними мовами	<p>Уміння: читати, розуміти, знаходити, створювати потрібну інформацію іноземною мовою про події V — XV ст.; спілкуватися з однолітками різних країн для взаємообміну знаннями з історії Середніх віків.</p> <p>Ставлення: інтерес до історії культурного, економічного й суспільно-політичного життя країн регіону, Європи і світу V — XV ст.</p> <p>Навчальні ресурси: іншомовні науково-популярні, художні публікації</p>
Математична компетентність	<p>Уміння: оперувати цифровими даними для пізнання і пояснення епохи Середніх віків; перетворювати їх з однієї форми в іншу (текст, графік, таблиця, статистика, схема тощо).</p> <p>Ставлення: прагнення обирати раціональні способи пояснення подій минулого.</p> <p>Навчальні ресурси: джерела із статистичними даними у формі діаграм, таблиць, графіків тощо</p>
Основні компетентності у природничих науках і технологіях	<p>Уміння: пояснювати та оцінювати вплив природного середовища на життя людини V — XV ст.; розкривати зміст і значення господарських, науково-технічних досягнень Середньовіччя для подальшого розвитку людства.</p> <p>Ставлення: сталий інтерес до науково-технічного прогресу та здобутків природничих наук; визнання цінності природних ресурсів і готовність раціонально використовувати в повсякденному житті.</p> <p>Навчальні ресурси: матеріали про науково-технічний розвиток Середньовіччя</p>
Інформаційно-цифрова компетентність	<p>Уміння: використовувати цифрові технології для пошуку потрібної історичної інформації; виявляти історичні джерела, робити коректні посилання.</p>

Ключові компетентності	Компоненти
Інформаційно-цифрова компетентність	<p>Ставлення: дотримання визначених норм поведінки і моральних правил у роботі з соціальною інформацією, зокрема дотримання авторського права.</p> <p>Навчальні ресурси: публікації з історії Середніх віків, електронні інформаційні ресурси, цифрові бібліотеки</p>
Уміння вчитися впродовж життя	<p>Уміння: визначати власні навчальні цілі, аналізувати, узагальнювати власний процес у навчанні всесвітньої історії.</p> <p>Ставлення: розуміння ролі освіти в минулому і тепер, бажання ділитися знаннями з іншими.</p> <p>Навчальні ресурси: алгоритми опрацювання історичної інформації</p>
Ініціативність і підприємливість	<p>Уміння: використовувати досвід пізнання історії для вибору дієвих життєвих стратегій; генерувати нові ідеї; організовувати індивідуальні чи командні проекти (зокрема дослідницько-пошукового характеру), представляти їх результати.</p> <p>Ставлення: готовність використовувати досвід історії для самопізнання.</p> <p>Навчальні ресурси: біографії відомих підприємців-меценатів, які розвивали європейську та українську культуру</p>
Соціальна та громадянська компетентності	<p>Уміння: знаходити переконливі історичні приклади вирішення конфліктів; досягати порозуміння та налагоджувати співпрацю, використовуючи власний і чужий, зокрема взятий з історії, досвід.</p> <p>Ставлення: ідентифікування себе як особистості й громадянина України; усвідомлення цінності людини; співпереживання за долю рідних і близьких, інших осіб, що потребують допомоги; пошанування досвіду й цінностей власного й інших народів, держав, релігій і культур; толерантне сприйняття і ставлення до життєвої позиції іншого.</p> <p>Навчальні ресурси: Конституція України</p>
Обізнаність та самовираження у сфері культури	<p>Уміння: образно мислити; розвивати власну національно-культурну ідентичність; називати основні напрями розвитку середньовічної культури, використовувати її твори для пізнання епохи; зіставляти досягнення української культури з іншими культурами; виявляти вплив культури на особу та розвиток цивілізації.</p> <p>Ставлення: свідоме збереження і розвиток національної культури, повага до культур інших народів; відкритість до міжкультурного діалогу.</p> <p>Навчальні ресурси: твори мистецтва, заняття в музеях, галереях тощо</p>
Екологічна грамотність і здорове життя	<p>Уміння: надавати допомогу собі й тим, хто її потребує; прогнозувати наслідки для здоров'я, добробуту і безпеки людини.</p> <p>Ставлення: відповідальне ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших людей; дотримання морально-етичних і правових норм.</p> <p>Навчальні ресурси: мультимедійні презентації до проектів</p>

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ ДЛЯ УРОКІВ І ПОЗАУРОЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

ПРО ЮСТИНІАНА

за О. Івановим

Завдання до тексту

✓ *Які, на ваш погляд, риси характеру допомогли Юстиніану і Феодорі прийти до влади і утриматися на імператорському троні?*

Середній на зріст, досить кремезний, але зовсім не огрядний, Юстиніан мав чудове здоров'я завдяки помірності в їжі й уживанні алкогольних напоїв. Спав Юстиніан дуже мало. Діяльний, рухливий, він справді мав надлюдську витривалість. Юстиніан міг лягти, сказавши собі: «Я прокинуся за чверть години», засинав умити і рівно за чверть години вставав бадьорим.

... Усі знали, що василевс, перервавши розмову, відновлює її там, де зупинився. Він усе пам'ятав, вдало підбирав людей — за ознакою їхньої справжньої відданості. Люблячи рухатись, василевс запрошував сановників на прогулянки, під час яких вислуховував доповіді і ухвалював рішення.

Надзвичайну увагу імператор приділяв законам, особливо тим, які забезпечували сплату податків, адже золото вважав кров'ю імперії. Тому збиралися, перевірялися, виправлялися старі, створювалися нові закони для єдиного зводу — кодексу Юстиніана.

ПРО ФЕОДОРУ

У Візантії було багато красунь, але це обличчя здалося Юстиніану квіткою водряної лілеї. Феодора назавжди полонила василевса і стала його дружиною. Знаючи її минуле, ніхто не міг цього передбачити: батько майбутньої василиси, служив доглядачем звірів на іподромі, а сама вона була акторкою.

У неї було міцне здоров'я, дивовижна витримка й терпіння. В шістнадцять років вона здавалася ангелом, яких відтворювала уява віруючих, а іноді й пензель живописця. Феодора не знала втоми, але під чистою й ніжною шкірою приховувалися м'язи з бронзи, серце носильника гранітних плит і легені дельфіна. Вона була розумною жінкою і часто давала доречні поради чоловіку.

ПРО ПОНЯТТЯ «АРАБСЬКИЙ СВІТ»

✓ *Висловте судження, яку роль відіграв Арабський халіфат в історії завойованих ним народів*

Хоча Арабська держава припинила існування, на великій території, якою колись управляли халіфи, утвердився іслам. З'явилося поняття «*арабський світ*».

Населення країн від Марокко до Іраку, включаючи Єгипет і Сирію, засвоїли арабську мову і змішалися з вихідцями з Аравії, які осіли на їх територіях. Інші народи, зокрема іранці і таджики, зберегли свою культурну самобутність. Користуючись арабською лише як мовою релігії та науки, вони створили літературну мову фарсі з арабською писемністю. Завдяки зв'язкам Близького та Середнього Сходу, в індійську чатурангу — шахи — почали грати в Іспанії, а африканське алое стали застосовувати лікарі Середньої Азії. Перекладачі-сирійці зробили зрозумілими для всіх освічених мусульман праці Платона і Аристотеля.

Згодом досягнення культури країн Халіфату стануть доступними і для європейців, у першу чергу, в сфері медицини, природних наук і філософії.

З країн Халіфату іслам не прийняли тільки Вірменія і Грузія, де були давні християнські традиції. Не прийняла іслам, незважаючи на значний тиск, і християнська держава Аксум (Ефіопія) у Східній Африці [104].

Зміст і походження титулів східних правителів [67]

Назва	Походження	Значення
Халіф	Арабське	Заступник пророка
Емір	Арабське	Начальник
Шах	Перське	Цар
Султан	Арабське	Володар
Хан	Тюркське	Воєвода

Арабські слова, що увійшли до української мови

Наука	Алгебра, алгоритм, цифра, азимут, алхімія, калій, натрій
Торгівля	Тариф, магазин, бакалія
Ремесло	Атлас, бісер, бязь
Повсякденне життя	Альманах, газель, аварія, азарт
Соціальні відносини	Кабала
Військова справа	Адмірал, кинджал, арсенал

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

БЕНКЕТ

за К. Івановим

Загриміли сурми, закликаючи до парадного обіду. Яким галасом наповнилася головна зала замку!

Входять причепурені гості. Одяг кавалерів і дам мало розрізняється між собою! Дамський костюм красивими складками спадає до самої підлоги, а чоловічий — значно коротший; дамські рукави незвичайно широкі, нижні кінці їх дуже довгі, а чоловічі щільно охоплюють руку і доходять до кісті. Різнобарвний шовк, хутро, галуни й дорогоцінності в одних і в інших. Особливо багаті дамські пояси. Вони довгі майже до низу, і рясно прикрашені топазами, агатами, іншим камінням. Волосся дам ретельно причесане й заплетене у важкі коси, перевиті кольоровими стрічками і золотими нитками. Тоді не тільки носили шиньйони, але вміли фарбувати волосся. Були відомі й рум'яна.

Величезний стіл накритий візерунковою білою скатертиною, на якій розклалися ножі й ложки, стоять срібні, подекуди і золоті кубки. Є кубки на дві персони. Для кожного присутнього біля його прибору завчасно покладені на столі білі хліби. Крім того, на столі розставлено металевий посуд з вином, сільнички, соусники. На сільничках трапляються написи. Особливо гарний один: «Коли ти за столом, насамперед, подумай про бідняка: годуючи його, ти годуєш, друже, Бога».

Цікаві деякі повчання для гостей, написані одним із середньовічних письменників. Наприклад: «Не пристало їсти двома руками»; «Не варто ні пити, ні говорити з набитим ротом»; «Гості повинні бути скромними й задоволеними тим, що їм запропоновано».

Більшість гостей зібралися потанцювати — це улюблене заняття Середньовіччя. Тодішні танці були схожі на хороводи і супроводжувалися співом. Деякі гості утворили групи для гри в шашки, кості, шахи. Гра в шахи вважалася найблагороднішою. Шахові дошки, зроблені зі слонової кістки, або зі срібла і навіть із золота, фігури — із слонової кістки і чорного дерева; були значно більші, ніж сучасні.

Та настають сутінки. Зачаровані прийомом гості і не помітили, як темрява опустилася на замок.

Еволюція середньовічного королівства

Показники розвитку	Раннє середньовічне королівство (V–XI ст.)	Королівство пізнього Середньовіччя (XII–XV ст.)
Територія, кордони	– нестабільні території з мінливими кордонами	– відносно стабільні території і кордони
Центр	– єдиної столиці не було, правителі переїжджали з міста до міста	– найчастіше — єдиний центр, столиця
Правителі	– фактично вожді дружини, а не всього племені; – «король — перший серед рівних»	– зміцнення королівської влади. – «кожен король — імператор у своєму королівстві».
Система управління	– стійкої системи управління не було; – початок формування органів управління; – роздробленість; – феодалні міжусобиці.	– формування адміністративно-територіальної системи; – розвиток органів управління; – формування представницьких органів (парламент, кортеси, сейм, Генеральні штати); – піднесення міст — прихильників міцної королівської влади; – приборкання непокірних сеньйорів
Податки	– постійно не збиралися	– упорядкування податкової системи
Закони	– «Варварські правди», які значною мірою регулювали відносини між варварами і римлянами	– створення кодексів.

Герби

Слово «герб» означає німецькою «спадок» (Erbe). Спочатку герби були на бойовому щиті, які мали різноманітні форми. Герби з'являються в XI–XII століттях. Зображувалися на прапорі і щиті феодала. Під час турнірів герб був необхідний для того, щоб розпізнавати його учасників.

Геральдика

Геральдика — наука про герби. В геральдиці виділяють кілька типів гербів: англійський, німецький (фігурний), італійський (овальний), французький (чотирикутний з загостреним низом), португальський, польський.

У XIII ст. геральдика стала дуже поширеною. Завдяки їй, рицарі завжди могли відрізнити своїх від чужих та... відшукати вельможу багатішого, щоб, захопивши його в полон, отримати солідний викуп.

Правила укладання гербів

Символіка кольорів на гербах [67]

Кольори, що використовувалися на гербах, слугували символами певних чеснот. Якщо неможливо було застосовувати кольори, використовували їх умовні штриховки.

В геральдиці використовувалося всього 5 кольорів та золото і срібло.

- ▶ Червоний — мужність;
- ▶ Блакитний — велич, краса, ясність;
- ▶ Зелений — свобода, надія;
- ▶ Пурпурний — влада;
- ▶ Чорний — смуток, сором'язливість, постійність;
- ▶ Срібло — чистота і сором'язливість, шляхетність;
- ▶ Золото — багатство, сила, вірність, знатність;

Зображень на щитах було тим більше, чим багатшим і знатнішим був його власник.

Символіка зображень на гербах

- ▶ лев — мужність, сила, гнів;
- ▶ журавель — обережність;
- ▶ гриф — безстрашність, лють;
- ▶ кішка — незалежність;
- ▶ вовк — злість, жадібність;
- ▶ ключі — відкритість;
- ▶ півень — войовничість

Крім того, існувало безліч інших фігур та емблем, які дозволяли у символічній формі визначати різні якості людини.

Внизу щита з гербом вміщували девіз; він, як правило, не мінявся з часом. Історія зберегла окремі девізи середньовічних феодалів:

- ▶ Йду своїм шляхом (девіз графів Савойських);
- ▶ Іншим не стану (девіз герцога Бургундського);
- ▶ Я не король і не князь, я — барон Кусі;
- ▶ Королем бути не можу, герцогом — не бажаю, я — Роган.

До XV ст. було складено більшість сучасних європейських державних гербів. Леви з атрибутами влади і сили стали символами Англії, Швеції, Данії. На гербі Польщі в XIII ст. у період боротьби з агресією німецьких феодалів на відміну від чорного германського з'явився білий орел на червоному полі. На гербах Болгарії і Чехії — білі леви без кігтів і зброї (символ миру).

БІЙ ІСПАНСЬКОГО ОРЛА З АНГЛІЙСЬКИМ СОКОЛОМ

за Г. Хаггардом

Загриміли труби, потім запала тиша. За герольдами в золотому одязі через головний вхід на арену виїхав маркіз Морелла в супроводі почту. Під ним був чудовий вороний кінь, і сам він був у чорних обладунках. Над шоломом майорів чорний плюмаж зі страусового пір'я. На його червоному щиті було зображено орла з короною, що свідчило про його звання, і гордий девіз: «Те, що я беру, я знищую». Маркіз зупинив свого коня в центрі арени, підняв його на диби і змусив зробити коло на задніх ногах. Натовп вітав маркіза вигуками.

Знову пролунали труби, і з'явився герольд, а за ним верхи на білому коні, у білому одязі, з білим плюмажем на шоломі виїхав високий і суворий сер Пітер Брум. На його щиті був зображений золотий, спрямований донизу сокіл, і девіз: «За любов і честь». Він також виїхав на середину арени і цілком спокійно зробив коло, немовби їхав шляхом, при цьому він також підняв свого списа на знак вітання. Цього разу натовп мовчав — рицар був іноземець.

Утретє пролунали труби, і обидва рицарі рушили назустріч один одному. Головний герольд гучно повідомив про умови поединку. Вони були короткі: поєдинок має тривати до смертельного кінця, якщо тільки король та королева не побажають припинити його раніше, а переможець погодиться з їхнім побажанням. Рицарі битимуться на конях чи без, списами, мечами чи кинджалами, але поламану зброю не можна міняти, не можна міняти також коней та обладунки. Переможця з почестями проводжають із поля бою, дозволять йому виїхати, куди він забажає, в королівстві чи за його межами. Тіло переможеного віддадуть його друзям для поховання теж з належними почестями.

Умови поединку оголосили, супротивників запитали, чи згодні вони з такими умовами, на що обидва чітко й ясно відповіли: «Так». Тоді герольд від імені сера Пітера Брума, викликав благородного маркіза Мореллу на смертельний поєдинок, на знак чого герольд кинув рукавичку, яку маркіз Морелла підняв гострим кінцем свого списа і перекинув через плече, таким чином прийнявши виклик.

СВЯТА СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ГОРОДЯН ДЕНЬ СВЯТОГО ВАЛЕНТИНА

за В. Скоттом

За феодальних часів жіноча краса цінувалася значно вище, ніж пізніше, коли ідеї рицарства стала помітно загасати. Кохання до жінки вважалося своєрідним узаконеним ідолопоклонством, і порівнятися з ним пристрастю могла тільки любов до Всевишнього, та й, то лиш у канонах, бо в житті таке траплялося рідко. Імена Бога й коханої жінки вимовлялися звично, одним подихом, а відданість прекрасній статі була обов'язковою, — так само беззастережно, як і служіння небесам, — для кожного, хто прагнув сподобатися честі стати рицарем. У ту пору влада краси була майже безмежна і могла піднести дівчину простого звання до найвищого вельможі.

Напередодні Дня Святого Валентина городяни одягалися з особливим задоволенням. Зброяр Генрі, як і годилося чоловікові його віку та звання, одягнув на честь завтрашнього свята фламандські штани та голубий каптан із найкращого англійського сукна, гаптований чорним шовком і з чорними атласними вставками. Довершували вбрання черевики з кольорової кордовської шкіри на низькому підборі та плащ із доброї шотландської вовни, що його Генрі накинув через плече лиш для того, аби прикрити на поясі мисливський ніж.

Убравшись отак у найкращу свою одягу, чесний зброяр сховав за пазуху ближче до серця (від цього дотику воно аж затремтіло) невеличкий дарунок, який він давно вже припас для Катаріни. Уранці, коли вона назве його своїм Валентином, він матиме право піднести їй цей дарунок, а вона — прийняти його, не погрішивши проти дівочої сором'язливості. То був маленький рубін, вирізьблений у вигляді серця, проткнутий золотою стрілою, і вкладений у гаманчик із сталевих кілець надзвичайно тонкої роботи — хоч на королівську кольчугу! По краю гаманчика стояли слова:

Стріла кохання

Серце ранить —

Кольчуга не рятує.

Зброяр довго сушив собі голову над цією емблемою і був вельми задоволений власним віршем: у ньому висловлювалася думка, що своїм мистецтвом він може захистити будь-яке серце, а от свого, мовляв, не вберіг. Може, ті палкі й трохи нерозважливі почуття, виховані в Генрі давніми баладами та віршованими романами — єдиним джерелом усіх його знань, — і штовхали його на вчинки, що межували нерідко з таким собі простолюдним лицарством.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

Запитання і завдання до документу

- ▶ *Яку зброю використовували рицарі, щоб здобути Єрусалим? Як захищалися сарацини?*
- ▶ *Як середньовічні історики називали європейців-християн та мусульман?*
- ▶ *Висловіть судження щодо оцінки середньовічними авторами поведінки рицарів?*

Фульхерій Шартрський. Єрусалимська історія Облога і здобуття Єрусалима хрестоносцями

Після того, як франки... побачили, що важко здобути Єрусалим, вожді вирішили зробити дерев'яні драбини, щоб зійшовши по них на самий верх стіни, з Божою допомогою здобути рішучим натиском місто. Коли це було зроблено..., хрестоносці з надзвичайною швидкістю атакували місто, але в місто не вдерлися.

Приготували машини,... серед яких була облогова башта, споруджена з коротких колод.... Вночі її розібраною перенесли до одного з виступів,... зібрали її швидко, і, поволі присунули до стіни. Проте сарацини, захищаючись, чинили опір — поливали їх киплячою олією, пекли запаленими факелами башту і рицарів, що були в ній.

Франки все мужніше стали битися і таранами проламали стіну.

....Незабаром франки велично вступили у місто — опівдні, в п'ятницю, в день, коли Христос визволив увесь світ.

....Не було місця, де б не били сарацинів. У ... Соломоновому храмі хрестоносці зарізали майже десять тисяч людей..... Не зглянулися ні на жінок ні на малят.

....І після того великого кровопролиття хрестоносці заходили у домівки городян, захоплюючи все, що там бачили. При цьому народився звичай, що кожний, хто входив у будинок першим — був він чи багатий, чи бідний, — володів будинком і всім, що в ньому було, як власним.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ В ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

АНГЛІЙСЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ

Завдання і запитання до документу

- ▶ *Знайдіть у документі докази, що парламент обмежував владу короля.*
- ▶ *Які питання були у компетенції англійського парламенту?*

Про порядок ведення парламенту

«Про порядок ведення парламенту» — трактат, складений невідомим автором у XIV ст.

Про справи, [що підлягають віданню] парламенту

Справи, заради яких скликано парламент, повинні обговорюватися згідно з ... порядком поданих петицій, так, щоб нікому не надавалися переваги; хто перший подав [петицію], той перший і проведе [свою справу]. До парламентського календаря всі справи парламенту слід заносити у такому порядку: насамперед, справа про війну, а також справи, що стосуються особисто короля, королеви та їхніх дітей; другою чергою загальні справи королівства, наприклад, про встановлення [нових законів], справи суддів та управління; третьою справою...приватні справи...

Про закриття парламенту

Парламент не повинен роз'їжджатися, поки залишається хоча б одна не обговорена петиція або принаймні не буде вирішено як на неї відповісти, і якщо король дозволить протилежне, то це незаконно...

РЕЙНСЬКИЙ СОЮЗ**Запитання і завдання до документу**

- ▶ *З якою метою було утворено Рейнський союз міст?*
- ▶ *Які правила існували для тих, хто був членом Союзу і для тих, хто не брав у ньому участь? Як вчиняли з порушниками правил?*
- ▶ *Знайдіть на карті атласу «Торгівля та ремесло країн Європи» річку Рейн, міста, які знаходилися в її долині. Встановіть, чим торгували ці міста.*

Рейнський союз

У 1254 р у неділю св. Михаїла у місті Ворсі зібралися разом, пов'язані обітницею, для охорони миру в місті.

Ми постановили, що не будемо здійснювати ніяких походів без загального обговорення всіма містами, без взаємної підтримки, рівномірно розподіляючи усі тяготи.

Жодному сеньйору, противнику заключного нами миру, жодне місто не повинно доставляти припасів, зброї тощо

Не надавати ніякого кредиту, позики противникам миру і нашим.

Також обіцяли ми, якщо хто-небудь з учасників Союзу зрадить йому, то ми виступимо проти нього швидше, ніж проти чужого і примусимо його до належної розплати.

Також ми постановили, щоб кожне місто вимагало і добивалося від своїх сусідів, які ще не приєдналися до Союзу, щоб вони приєднувалися. Якщо міста цього не зроблять, вони будуть абсолютно відірвані від світу.

Вплив арабської культури на розвиток Піренейського півострова

- ▶ Початок вирощування рису, гранатового, лимонного, апельсинового дерев, бавовни, цукрової тростини.
- ▶ Удосконалення зрошувальних систем та плугів.
- ▶ Початок шовківництва.
- ▶ Піднесення міст.
- ▶ Запровадження використання паперу, запозиченого арабами у китайців.
- ▶ Високий рівень освіти у Кордові, Гранаді, Севільї.
- ▶ Знайомство європейців з працями Авіценни, з роботами античних вчених.
- ▶ Створення шедеврів архітектури.

Основні етапи середньовічної історії Іспанії

V- поч.VIII ст.— панування вестготів на Піренейському півострові
Початок VIII ст.— вторгнення арабів, захоплення ними більшої частини Піреней (за винятком північних гірських територій). Встановлення високих податків на християн; звільнення мусульмани від податків.
Мусульманська Іспанія — Андалусія (Аль-Андалуз — «земля вандалів»), столиця — Кордова. Кордовський халіфат стає розвиненою державою з високим рівнем культури
718 р.— початок Реконквісти — відвоювання християнами у мусульман Піренейського півострова. Тривала біля восьми століть

Початок XI ст.— на відвоєваних у маврів територіях виникли християнські держави — Леон, Арагон, Наварра
1188 р.— перше скликання кортесів
Перша половина XII ст.— створення незалежної Португалії, столиця — Лісабон Роздробленість католицької Іспанії на окремі королівства: Леон, Кастилія, Арагон, Наварра
1479 — династична унія Фернандо та Ізабелль, об'єднання Кастилії та Арагону, початок створення єдиного Іспанського королівства
1492 — звільнення Гранади від маврів. Завершення Реконкісти

Реконкіста

Завдання Реконкісти
— Відвоювання Піренеїв у арабів, захоплення багатств мусульманської Іспанії — Поширення християнства
Учасники
— Усі категорії іспанського населення — Рицарі європейських держав
Основні етапи
— 718 р.— початок Реконкісти — XI — XIII ст.— доба вирішальних перемог християн — 1492 р.— захоплення Гранади. Завершення Реконкісти
Результати Реконкісти
— Звільнення Піренейського півострова від арабів — Створення єдиного Іспанського королівства — Скликання кортесів — Піднесення господарства — Посилення ролі католицької церкви

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Як виготовлялися книги на світанку Середньовіччя

На світанку Середньовіччя на виготовлення однієї Біблії треба було 300 овечих шкур і 2–3 роки переписування. Цей процес вимагав великих зусиль, тому книги коштували дуже дорого. Щоб розширити коло читачів, було проведено реформу письма — тексти писалися не тільки великими, а й маленькими літерами. Такі тексти швидше переписувалися, вони потребували менше пергаменту й коштували дешевше. Крім того, їх легше було читати.

Досягнення Середньовіччя

Технічні винайдення	Зміст і значення
Винайдення домни — печі п'ятиметрової висоти	— Збільшення виплавки заліза — Зростання виготовлення зброї, знарядь праці, побутових речей, прикрас
Поява вітряків	— Зростання продуктивності праці і випуску продукції
Вертикальний ткацький верстат	— Піднесення сукнарства

Винайдення хомути і підкови	– Використання нової запряжки коней, перевезення великих вантажів
Шліфування скла лінз, виготовлення оправ	– Поява і поширення окулярів
Винайдення вогнепальної зброї	– Зростання боєздатності середньовічної армії
Створення легкого вітрильника — каравели і винайдення астролябії	– Здійснення далеких морських подорожей. – Нові географічні відкриття. – Поява нових знань
Зміни в суспільному і повсякденному житті	
<ul style="list-style-type: none"> – Поява нових професій – Зміни у світогляді людини – Удосконалення повсякденності 	

Годинники

Навряд чи знайдеться людина, яка назве ім'я першого винахідника механічного годинника. Такі годинники вперше згадуються у давніх візантійських книгах (кінець VI ст.). Деякі історики приписують винайдення власне механічного годинника Пацифікусу з Верони (початок IX ст.), інші — монаху Герберту, який згодом став папою римським. Він зробив межовий годинник для міста Магдебурга у 996 році.

Перші персональні механічні годинники возив кінь, а за їх лагодженням слідував конюх. Тільки з винайденням пружини годинники стали зручними. Першою пружиною для годинників служила свиняча щетина. Її вперше застосували у Нюрнберзі на початку XV ст. [67].

Дзеркала

Виробництво скла, відомого ще в античності, відродилося лише в XIII ст., головним чином у Венеції. У 1291 році усіх майстрів — виробників скла цієї республіки переселили на острів Мурано. Влада оголосила, що це необхідно для пожежної безпеки, насправді — для того, щоб суворіше доглядати за склярами.

Хоча вони і користувалися великою повагою і звання скляра вважалося не менш почесним, ніж звання дворянина, майстрам під загрозою смерті заборонялося розголошувати секрети свого ремесла. Довгий час дзеркала вироблялися і продавалися тільки у Венеції. Цікаво, що тільки у XVIII столітті Франції вдалося заволодіти таємницею виготовлення венеціанського скла. Спонукала її на це великі ціни на модні вироби. За свідченням французького міністра фінансів Кольбера венеціанське дзеркало у срібній оправі розміром 115 на 65 см коштувало 68 тисяч ліврів, водночас картина Рафаеля того ж розміру — всього 3 тисячі! Міністр справедливо вважав, що дзеркала погрожують його країні розоренням. Тому він відправив своїх довірених осіб на острів Мурано, вони підкупили двох майстрів і таємно вивезли їх на маленькому човнику у Францію [67].

Папір

Припускають, що араби позичили спосіб виготовлення паперу у китайців. У Дамаску та Каїрі цілі вулиці населяли майстри, які виготовляли папір різних сортів, зокрема, дуже тонкий для голубиної пошти. Араби позичили у китайців і способи друку з різних дошок. Дешеви́й матеріал дозволив робити значно більше книг, чим це було можливо раніше

Першою в Європі почала робити папір Іспанія, перейнявши секрети її виготовлення у своїх завойовників — арабів. Це відбулося у XII столітті. Згодом папір з'явився в Італії, потім у Франції, Угорщині, Німеччині, Росії, Голландії, Швеції.

Ножиці

Важіль, як найпростіше знаряддя праці, застосовувалося з давніх часів. Придивіться до найзвичайнісінських ножиць. Як ми ріжемо папір? Механізм виявився настільки вдалим, що ми можемо різати не тільки папір, картон, тканини, але й метал.

Приблизно 1000 років тому якийсь ремісник здогадався з'єднати два ножі за допомогою гвіздка, а їх ручки загнути — ось і вийшли ножиці. Як показав час, вони виявилися дуже зручними. Найдавніші ножиці були зроблені у X столітті. Робили їх з заліза, срібла, багато оздоблювали, найбільш дорогі вкривали золотом. Фантазія майстрів була безмежною: то виходив дивний птах, дзьоб якого різав тканину, то навколо пальців вилися виноградні лози, а то раптом виходили не ножиці, а казковий дракон. Іноді прикрас було так багато, що вони заважали користуватися цим інструментом [67].

Окуляри

За право називатися батьківщиною окулярів завзято сперечалися італійські міста Піза і Флоренція. Проте батьківщиною окулярів вірогідно була Венеція — «цариця» дзеркал і скляного посуду. Перші відомості про застосування окулярів для покращення зору відносяться до XIII століття — у працях Р. Бекона містилися ідеї використання лінз для окулярів та описана їх «дія» [67].

Роджер Бекон

Для сучасників Роджер Бекон був загадковою особою. Щоб мати можливість без перешкод займатися наукою, він став монахом Ордену францисканців. Цілими днями і ночами просиджував у своїй келії у монастирській башті, оточений книжками та приборами. Як більшість вчених свого часу, Бекон був алхіміком. Багато років він проводив хімічні досліди та конструював оптичні прибори. Гадають, що йому вдалося виготовити порох, але побоюючись за долю людей, він нібито записав своє відкриття спеціальним шрифтом. Бекон першим, пояснив райдугу заломленням сонячних променів у краплях дощу. Він обґрунтував необхідність отримання знань шляхом дослідів і математики.

Роджер Бекон стверджував: «Розум — вождь правильної волі; він спрямовує її до порятунку. Поки триває неuczтво, людина не знаходить засобів проти зла...»

Сучасники вважали Бекона «чарівником» і називали його «дивовижним доктором». Проте заздрісники звинуватили його у зв'язках з дияволом, кинули у в'язницю, де він провів 14 років.

ВІКТОР ГЮГО ПРО АРХІТЕКТУРУ

Архітектура з перших часів була великою книгою людства, основним виразом людської істоти на різних стадіях її розвитку, чи то фізичного чи то духовного.

Архітектурні споруди однаково цікаві і для художника, і для історика. Вони дають відчуття, наскільки первинною є архітектура.

Єгипетські піраміди, римські базиліки — ці творіння минулого не стільки індивідуальні, скільки колективні; це скоріше породження творчих зусиль народу, ніж спалах генія; це внесок нації, вікові нашарування, людства.

Великі будівлі, як і великі гори, — витвори століть. Якщо розглядати тільки європейську, християнську архітектуру, то вона постає передусім у романському стилі, найдавнішому у середньовічній Європі

Романський стиль сформувався під впливом класичної архітектури Давнього Риму. Більшість романських храмів будувались у неспокійний час загарбницьких

і громадянських війн. Якщо була потреба, храми ставали фортецею для захисту від ворогів.

Забезпечивши всі вимоги церкви, архітектура робить те, що їй забагнеться. Статуї, вітражі, розети, арабески, різьблені прикраси, барельєфи — усе це вона поєднує згідно з тим правилом, яке їй до вподоби. Звідси дивовижна зовнішня різноманітність цих будов, в основі яких лежить так багато порядку та єдності.

Час — архітектор, народ — муляр.

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ в X–XV ст.

КУЛЬТУРА ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ РУСИ КАРТИНА У ТВОЄМУ ПІДРУЧНИКУ

за С. Романовським

Андрій Рубльов звертається до відомого релігійного сюжету про трьох янголів-вісників і фарбами відтворює заповіт Сергія Радонезького гоноровим князям: «Будьте єдині, як єдиний Бог у трьох обличчях. Через ваші чвари ллється кров, і земля розсипається, брат іде на брата, а син на батька».

Майстер знає: душа ікони починається з живої душі дерева і відбирає дзвінки, золотисті дошки легкого дерева — липи. Для «Трійці» Рубльову потрібні особливі фарби. З ранку, як тільки піднімається роса, іде він у поле та на берег річки, збирає різнокольорові камінці, глину, черепашник, всілякі рослини та ягоди. Усе відібране разом з улюбленим учнем Єфремом розтирають вони до стану борошна тонкого помелу, замішують на свіжих яєчних жовтках, потім доповнюють золотим липовим медом і розкладають у глиняні дощечки.

Андрій писав гострим пензлем.

...Спочатку біло-блакитна поверхня ікони, як коло життя, з початку до кінця, без права повернути назад. На ікону йде багато «голубиці» — кольору, яким традиційно позначається рай — притулок душі людської.

Гаряче золото тла ікони, жовтий колір одягу, ніжна вохра обличчя — це барви сонця, ірисів, кульбаби. Зелений та срібно-зелений дала земля, одягнена травами. Червоний та темно-вишневий кольори нагадують про Куликову битву. Він малював трьох янголів із жіночими обличчями, трьох вісників радості: Віру, Надію, Любов.

Андрій Рубльов написав трьох янголів, які посеред дня зійшлися на дошці ікони, щоб ніколи не розлучатися. Наче мандрівники, янголи присіли навколо жертвовної чаші. На перший погляд, ніяких дій. Мир тиші та спокою. Та насторожує чаша, що стоїть посеред столу — згадка про загибель Христа, в ім'я любові та спасіння роду людського. У янгола зліва (від нас) обличчя майже суворе, він ніби щось наказує й благословляє. Це — Бог-Отець. Середній янгол, що першим привертає нашу увагу, схилив голову. Він згоден із рішенням батька принести себе у жертву і цим спокотувати гріхи людства. Янгол, що сидить праворуч, мовчазний свідок діалогу між Батьком та Сином. Його схилена голова показує, що він згодний з їх рішенням. Він — третій у святій трійці — Бог-Дух Святий. Їх троє, та вони єдині, наче одне обличчя у дзеркальному відображенні.

Червоні посохи, у руках янголів вказують на символи, які розміщені над кожним з них. Лівий указує на палати — символ захисту душі, місце її спасіння. Середній — на зелене дерево, що символізує вічність всього сущого. Правий посох показує на гору — символ піднесення людської душі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Алексашкина Л. Н. Методологические основы школьного курса истории. Автореферат на соискание докторской степени. — М.: МГПИ, 1999. — 51 с.
2. Агибалова Е. В., Донской Г. М. Методическое пособие по истории средних веков. Пособие для учителей. Изд. 3-е, перераб. и доп. — М., 1978. — 335 с.
3. Бабанский Ю. К., Поташник М. М. Оптимизация педагогического процесса: (В вопросах и ответах). — К.: Радянська школа, 1983. — 287 с.
4. Барнінець О. В. Використання ігор на уроках історії у 7–8 класах / О. В. Барнінець. — Х.: ВГ «Основа», 2011. — 141 с.
5. Баханов К. О. Концептуальні засади дидактичної складової концепції шкільної історичної освіти в Україні [електронний ресурс] — Режим доступу — <http://vuzlib.com/content/view/238/84>
6. Баханов К. О. Лабораторно-практичні роботи з історії України: Пособие для учителя / Костянтин Олексійович Баханов — Київ: Генеза, 1996. — 208 с.: іл. — Бібліогр.: с. 192–204.
7. Баханов К. О. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти. — Х.: Вид. група «Основа», 2005. — 128 с.
8. Баханов К. О. Професійний довідник вчителя історії. — Х.: Вид. група «Основа», 2012. — 239 [1] с.: табл. — (Серія «Професійний довідник»).
9. Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти: Монографія / К. О. Баханов. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. — 384 с.
10. Баханов К. О. Традиції та інновації в навчанні історії в школі: Дидактичний словник-довідник. — Запоріжжя: Просвіта, 2003. — 108 с., іл.
11. Баханов К. О. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти. — Х.: Вид. група «Основа», 2005. — 128 с.
12. Бібік Н. М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворенні [текст] / Н. М. Бібік // Підручник ХХІ століття. — 2003. — № 1–4. — С. 48–52.
13. Блок М. К сравнительной истории европейских обществ // Одиссей: Человек в истории. 2001: Русская культура как исследовательская проблема / Гл. ред. А. Я. Гуревич. — М.: Наука, 2001. — С. 65–93.
14. Бондар С. П. Процес формування ключових компетентностей / С. П. Бондар [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/4027/1/>
15. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV — XVIII ст. Т. 1–3. / Ф. Бродель — К.: Основи, 1995.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. — 1440 с.
17. Власов В. Методика формування хронологічних та картографічних умінь на уроках історії України / В. Власов // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання». — 2013. — № 1. — 96 с.
18. Власов В. На що варто звернути увагу вчителю в процесі підготовки до ДПА з історії України 2011 р.: методичні рекомендації та коментарі / В. Власов, С. Кульчицький // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — 2011. — № 4. — С. 3–20.

19. Власов В. Практичний довідник учителя історії. / В. Власов // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання». — 2015. — № 2. — 96 с.
20. Власов В. С. Пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва України від Середньовіччя до новітньої доби: змістовий аспекти // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання» — К., 2013
21. Власов В. Час і течія річки не чекають людини (Перевірка хронологічних умінь у процесі тематичного контролю з історії в основній школі) / В. Власов // Історія в школах України. — 2007. — № 1. — С. 15–24.
22. Галлагер К. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості. (Викладання і вивчення історії в школі): Посібник для вчителів. — К.: Право, 1998. — 47 с.
23. Гаврилюк Ж. М. Методика реалізації культурологічного змісту в курсі історії України [електронний ресурс] — Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals>
24. Годер Г. И. Преподавание истории в V классе: Пособие для учителя. — М.: Просвещение, 1985. — 207 с., ил.
25. Головань М. С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду / М. С Головань // Вища освіта України. — 2008. — № 3. — С. 23–30
26. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. — К.: Либідь, 1997. — 376 с.
27. Гюго В. Собор Паризької Богоматері — К.: Молодь, 1996.
28. Державний стандарт базової і повної середньої освіти [електронний ресурс] — Режим доступу: [http://mon.gov.ua/content/Освіта/post-derzh-stan-\(1\).pdf](http://mon.gov.ua/content/Освіта/post-derzh-stan-(1).pdf)
29. Десятков Д. Л. Формування хронологічної компетентності учнів в процесі навчання історії / Д. Л. Десятков [електронний ресурс] — Режим доступу: <http://historymoipro.blogspot.com/2013/02/blog-post.html>
30. Донской Г. М. Нравственное воспитание в обучении истории средних веков в 6 классе: Кн. для учителя. / Донской Г. М. — М.: Просвещение, 1986. — 96 с.
31. Експертиза шкільних підручників: інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів [посібник] / за заг. ред. О. М. Топузова, Н. Б. Вяткіної. — К.: Педагогічна думка, 2016. — 128 с.
32. Жосан О. Е. Шкільний підручник: яким йому бути / О. Е. Жосан [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://journal.osnova.com.ua/download/1-351-28049.pdf>
33. Зміст підручників з історії України та всесвітньої історії: ставлення та очікування учнів та батьків в контексті професійної оцінки вчителів [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://factum-ua.com/upload/page>
34. Історія України. Всесвітня історія (Нова редакція). 5–11 класи. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів.. — К.: Перун, 1998. — 96 с.
35. Історія України. Всесвітня історія. 5–12 класи. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Перун, 2005—144 с.
36. Історія України. Всесвітня історія. Основи правознавства. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів: 5–9 класи — К.: Видавничий дім «Освіта», 2013—96 с.
37. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programi-5-9-klas-2017.html>

38. Изабелль де Кегель. Кілька думок щодо розробки підручників з історії /Изабелль де Кегель // Історія в школах України.— 1999.— № 2.— С. 6–7
39. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія / Упорядник М. О. Рудь: Навч. посібник.— К.: Либідь, 2005.— 656 с.
40. История средних веков. Хрестоматия. Пособие для учителя. Ч. 1 (V–XV века) / Сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко.— М.: Просвещение, 1988.— 288 с.
41. Книга для читання з історії середніх віків: Навчальний посібник для 7-го кл. загальноосвітн. навч.закл. / Клименко Н. П., Малієнко Ю. Б.— К., 2004.— 304 с.
42. Комаров Ю. С. Запам'ятовується назавжди / Ю. Комаров // Історія в школах України.— 2004.— № 1.
43. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук.— К.: «К.І.С.», 2004.— С. 18.
44. Концепція змісту освіти для європейського виміру України / Програма навчального курсу «Європейські студії» для загальноосвітніх шкіл // Інформаційний бюлетень проекту Міжнародного фонду «Відродження».— К., 2004—24с.
45. Кордон М. В. Українська та зарубіжна культура: Підручник. 3-тє видання[Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://learn.ztu.edu.ua/.../Підручники%20з%20курсу%20Історія%20української%20...>
46. Костюк І. Про нову програму історії: ще раз і знову... [електронний ресурс]— Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya>
47. Кревер Г. А. Изучение теоретического содержания курсов истории в 5–9 классах: Из опыта работы. / Г. А. Кревер — М.: Просвещение, 1990.— 192 с.
48. Крымский С. Б. Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии // Философская и социологическая мысль.— 1996.— № 3–4.— С. 102–104.
49. Куликовський С. Генеза поняття «компетентність» у європейській та українській педагогічній науці / С. Куликовський // Людинознавчі студії. Педагогіка — 2014.— Вип. 29 (1) — С. 92–103 — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstud_2014_29%281%29_12
50. Ле Гофф Середньовічна уява [електронний ресурс] — Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Jacques_Le_Goff/Serednovichna_uiava/
51. Локшина О. І. Зміст шкільної освіти в країнах Європейського Союзу: теорія і практика (друга половина ХХ — початок ХХІ ст.): монографія / О. І. Локшина.— К.: Богданова А. М., 2009.— 404 с.
52. Локшина О. Розвиток компетентнісного підходу в освіті Європейського Союзу / О. Локшина // Шлях освіти.— 2007.— № 1.— С. 16–21.
53. Максименко С. Д. Загальна психологія. Навчальний посібник.— К.: Центр учбової літератури, 2008.— 272 с.
54. Малецька Т. В. Когнітивний розвиток як чинник формування хронологічних знань підлітків в процесі вивчення історії / Т. В. Малецька // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Психологія і педагогіка.— 2013.— Вип. 24.— С. 67–71.— Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_24_16.
55. Малієнко Ю. Б. Нові підходи до формування змісту підручника «Історія Середніх віків» (7 клас) / Ю. Б. Малієнко // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол.; голов. ред.— О. М. Топузов].— К.: Педагогічна думка, 2015.— Вип. 15.— Ч. 1.— С. 335–344

56. Малієнко Ю. Б. Історія Середніх віків : кн. для учителя // Ю. Б. Малієнко. — К. : Генеза, 2011. — 176 с.
57. Малієнко Ю. Б. Формування загальнокультурної компетентності семикласників засобами підручника всесвітньої історії // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол.; голов. ред.— О. М. Топузов].— К.: Педагогічна думка, 2017.— Вип. 17.— с. 70—79.
58. Малієнко Ю. Б., Серова Г. В. Вчимося досліджувати (Досліджуємо історію України). Посібник курсу за вибором для профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку навчання [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://nadoest.com/maliyenko-yu-b-syerova-g-v-vchimo>
59. Машіка В. Т. Навчальні (інтелектуальні) ігри з історії. Історичний брейн-ринг. Е-книга).
60. Методика обучения истории древнего мира и средних веков в V–VI классах / Под ред. Ф. Коровкина та Н. Запорожец: Пособие для учителей.— М.: Просвещение, 1970—400 с.
61. Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителей. В 2-х ч., Ч. 1. Отв. ред. Ф. П. Коровкин.— М.: Просвещение, 1978.— 288 с.
62. Методика преподавания истории в средней школе: Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2108 «История» \ С. А. Ежова, И. М. Лебедева, А. В. Дружкова и др.— М.: Просвещение, 1986.— 272 с.
63. Мокрогуз О. П. Як поєднати систему оцінювання навчальних досягнень з компетентнісно-орієнтованим навчанням історії // Історія в школах України.— 2009.— № 4.
64. Мокрогуз О. П. Як поєднати систему оцінювання навчальних досягнень з компетентнісно-орієнтованим навчанням історії // Історія в школах України.— 2009.— № 5.
65. Мороз П. В. Місце і роль шкільного підручника історії в умовах дослідницького навчання [Текст] / Петро Володимирович Мороз // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки АПН України; — К. «Пед. думка», 2009.— Вип. 9.— С. 507518.
66. Мороз П. В. Методичні аспекти відбору ілюстративного матеріалу шкільного підручника історії стародавнього світу / П. В. Мороз // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол.; наук. ред.— О. М. Топузов].— К.: Педагогічна думка, 2013.— Вип. 13.— 784 с.— С. 179—188.
67. Несмелова М. Л. Конспекты уроков по истории средних веков: 6–7 кл.: Метод. пособие.— М., 2002—304 с.
68. Нова українська школа: основи Стандарту освіти (2016).— Львів, 2016.— 64 с. [електронний ресурс] — Режим доступу: <http://mon.gov.ua/Новини/202016/12/05/konczercziya.pdf>
69. Образование в Совете Европы. Преподавание истории в современной Европе [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://rm.coe.int/16806fe63f>
70. Освітні технології: Навч.-метод. посіб / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; За ред. О. М. Пехоти.— К.: АСК, 2004.— 256 с.
71. Павелків Р. В. Загальна психологія / Павелків Р. В. [Електронний ресурс] — Режим доступу <http://westudents.com.ua/glavy/77254-54-znannya-umnyya-ta-navichki.html>
72. Паламарчук В. Ф. Техне інтелектус (технологія інтелектуальної діяльності учнів) — Суми, 1999 — 92 с.

73. Паламарчук В. Ф. Як виростити інтелектуала. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2000. — 152 с.
74. Пастушенко Р. Я. Формування національного виховного простору у школах Львівщини // Педагогічна думка. — 2011 — № 2. — С. 12–22.
75. Полікарпов В. С. Лекції з історії світової культури / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://readbookz.com/book/209/7876.html>
76. Пометун О. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті / О. Пометун // Історія в школах України. — 2007. — № 6. — С. 3–13.
77. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. — К.: Генеза, 2005. — 328 с.
78. Пометун О. І. Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири сучасної школи / О. І. Пометун // Реалізація європейського досвіду компетентнісного підходу у вищій школі України: матеріали методологічного семінару. — К.: Педагогічна думка, 2009. — С. 332–344.
79. Пометун О. І. та ін. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібн. / За ред. Пометун О. І. — К.: А.С.К., 2004—192 с.
80. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності старшокласників засобами різних предметів / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.civiced.org.ua>
81. Пометун О. І., Всесвітня історія: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закладів / О. І. Пометун, Ю. Б. Малієнко. — К.: Видавничий дім «Освіта», 2015. — 224 с.: іл.
82. Пометун О., Малієнко Ю. Викладання історії в 5-му класі. Посібник для вчителя // Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання» — К., 2013 — № 3
83. Пометун О. І., Мороз П. В., Малієнко Ю. Б. Всесвітня історія. Історія України. 6 клас. — К.: Освіта, 2014—256 с.
84. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Практика реалізації компетентнісного підходу в суспільствознавчих дисциплінах // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. — К.: «К.І.С.», 2004. — 112 с.
85. Приходько А. С. Підручник з історії як засіб організації пізнавальної діяльності учнів / А. С. Приходько [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rozumniki.ua/ua/view-articles/id-pidruchnik-z-istor>
86. Про Антуан Двенадцать уроков по истории. М., 2000. (Издание РГГУ; перевод с франц.: Antoine Prost. Douzele onssurl'histoire. Paris, ditionsduSeuil, 1996).
87. Редько А. Психологические особенности усвоения истории учащимися IV — VIII классов // Психология усвоения истории учащимися // Под редакцией А. З. Редько — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. — 215 с.
88. Рекомендація Rec (2001) 15 Комітету міністрів Ради Європи «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» [електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_72
89. Родигіна І. В. Компетентнісно орієнтований підхід до навчання. — Х.: Основа, 2005.
90. Родигіна І. В. Компетентнісний підхід в освіті: синергетичний вимір / І. В. Родигіна // Наукова скарбниця освіти Донеччини. — 2014. — № 1. — С. 44–49. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsod_2014_1_11
91. Смагіна Т. М. Громадянська компетентність у контексті особистісного виміру [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/7332/95/>

92. Старєва А. М. Методика навчання історії: особистісно орієнтований підхід — Миколаїв: Гліон, 2007.
93. Старєва А. Методика навчання суспільствознавства (у двох книгах) — Миколаїв; ОШПО; 2012
94. Страдлінг Р. Викладання історії Європи ХХ століття.— К.: Видавництво Ради Європи, 2003.— 277 с.
95. Топузов О. М. Компетентнісні засади сучасного підручникотворення/ О. Топузов// Український педагогічний журнал — 2015. № 3, 36–47
96. Удод О. Навчальна література в Україні: стан і перспективи досліджень / Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного університету. Серія педагогічна.— Випуск ХІІІ.— Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2007.— 252 с.
97. Удод О. А. Аксиологічний (ціннісний) підхід у викладанні історії / О. Удод // Історія в школах України.— 1999.— № 3.— С. 27–30.
98. Українська та зарубіжна культура: підручник для студентів вищих технічних навчальних закладів / за заг. ред. В. Т. Жежеруна, В. Г. Рибалки.— Х.: ТАЛ, 2003.— 716 с.
99. Февр Л. Бои за историю.— Москва: Издательство «Наука», 1991.
100. Філософія. Підручник / За загальною редакцією Горлача М. І., Кременя В. Г., Рибалка В. К.— Харків: Консум, 2000.— 672 с.
101. Філософія: Навч. посіб. / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного.— 2-ге вид., випр.— К.: Вікар, 2001.— 516 с.
102. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования.— М.-Томск, 1992–392 с.
103. Хуторской А. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций / А. В. Хуторской [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm>.
104. Энциклопедия для детей. Т. 1. Всемирная история.— М.: Аванта +, 2001—688 с.
105. Юридична енциклопедія [Текст]: в 6 томах. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.— К.: Укр. енциклопедія, 1998.
106. History Teaching <http://www.coe.int/en/web/history-teaching>
107. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Siebmacher220.jpg?uselang>

ДЛЯ ПОТАТОК

ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

Малієнко Юлія Борисівна

**Методика компетентнісно орієнтованого
навчання всесвітньої історії
у 7-му класі**

Методичний посібник

Верстка Мирончик Ю. П.
Обкладинка Лук'яненко Л. П.

Підписано до друку 25.10.2018 р. Формат 70x100 1/16
Гарнітура Newton. Друк. офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 6,0

Наклад 300 пр.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12
тел. +38044 332–84–73.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.